

"การทอผ้าของแม่บ้านมิใช่มีความหมายถึงการทอผ้าแล้วขายมีรายได้ แต่การทอผ้าเป็นเสมือนสื่อกิจกรรมที่นำไปสู่การพัฒนาศักยภาพของสตรีในชนบท เป็นการเปิดโอกาสให้แก่แม่บ้านได้เรียนรู้เรื่องราวของโลกภายนอกชุมชนมีการออกนอกชุมชนเพื่อศึกษาดูงานกลุ่มชาวบ้านในที่ต่าง ๆ หรือการจัดกิจกรรมทอผ้าในกรุงเทพฯ ทำให้แม่บ้านได้คิด ได้พูดคุย ลดความกลัวต่อคนภายนอก สร้างความเชื่อมั่นในตนเอง ในการพัฒนาชีวิตความเป็นอยู่ของตน และชุมชน" (นันทิยา และณรงค์ น.12)

การดำเนินงานตั้งแต่ปี 2530 เป็นต้นมา ศูนย์ศิลปหัตถกรรมเพื่อการพัฒนาสตรีอีสานได้หันมาเน้นการทอผ้าพื้นเมืองและการย้อมสีผ้า โดยวัดอุทุมมชาติ ส่งเสริมให้ชาวบ้านออกแบบทำลวดลาย และแปรรูปผ้าให้เป็นไปตามที่ตลาดต้องการ ปรากฏว่าการดำเนินงานของศูนย์เป็นไปด้วยดี ในปี 2535 กรรมการศูนย์ฯ จึงตัดสินใจจัดตั้ง "กลุ่มแพรวพรรณ" ขึ้นมาเป็นองค์กรชาวบ้านดำเนินธุรกิจทอผ้าพื้นบ้านย้อมสีธรรมชาติเต็มตัว วัดอุประสงค์ของการจัดตั้งกลุ่มแพรวพรรณมีดังนี้

- 1) เพื่อให้สตรีมีการรวมตัวกันในรูปองค์กรชาวบ้าน ซึ่งสามารถบริการและจัดการกลุ่มได้อย่างมีประสิทธิภาพทางด้านการควบคุมการผลิต การจัดการตลาดและการบริการจัดการกลุ่มสมาชิกภายในแต่ละหมู่บ้าน
- 2) เพื่อพัฒนาตนเองและชุมชนให้พึ่งตนเองได้ในอนาคต
- 3) เพื่อสืบทอดมรดกของภูมิปัญญาท้องถิ่น 7 หมู่บ้านให้มีการช่วยเหลือกัน และแก้ไขปัญหา ร่วมกัน
- 4) เพื่อรักษาสืบทอดคุณค่าผ้าทอพื้นบ้านอีสาน
- 5) เพื่อร่วมกันอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม โดยการรักษาดินไม้และการย้อมผ้าด้วยสีธรรมชาติ

จะเห็นได้ว่า บทบาทหลักของเครือข่ายแพรวพรรณ หรือที่เรียกชื่อของกลุ่มแพรวพรรณ คือการดำเนินธุรกิจของผ้าพื้นเมืองและการย้อมสีโดยใช้วัสดุจากธรรมชาติ การทำหน้าที่ทางธุรกิจทำให้กลุ่มต้องระดมทุนเพื่อดำเนินการ ซึ่งในเบื้องต้นการระดมทุนมาจาก 3 แหล่งคือ 1) มาจากสมาชิกแต่ละคนถือหุ้นคนละ 100 บาท รวมเป็น 18,100 บาท 2) มาจากกลุ่มทอผ้าทั้ง 7 กลุ่ม เป็นเงิน 77,896 บาท และ 3) มาจากศูนย์ศิลปหัตถกรรมเพื่อพัฒนาสตรีอีสานร่วมถือหุ้น เป็นเงิน 100,000 บาท ในปีเดียวกันนี้เองเครือข่ายแพรวพรรณได้ซื้ออาคารพาณิชย์ 1 ห้อง 3 ชั้น มูลค่า 1 ล้านบาท 7 แสนบาท เป็นของตนเองโดยได้รับการสนับสนุนจากนักธุรกิจชาวญี่ปุ่น โดยทางเครือข่ายได้ทำสัญญาซื้อขายผ้าทอล่วงหน้า เป็นเงิน 700,000 บาท

สิ่งที่เครือข่ายแพรรณ มีความแตกต่างจากเครือข่ายมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสานก็คือสมาชิกของเครือข่ายแพรรณเป็น “กลุ่มทอผ้า” ในแต่ละหมู่บ้าน ในขณะที่มูลนิธิองค์กรชาวบ้านถือว่าชุมชนทั้งชุมชนเป็นสมาชิก ในช่วงเริ่มต้นงานส่งเสริมการทอผ้าอาจจะเริ่มจากผู้หญิง 4-5 คนที่มีความสนใจในงานทอผ้า กลุ่มผู้หญิงที่สนใจงานทอผ้านี้มีการก่อตั้งเป็นกลุ่มขึ้นมา กล่าวคือมีผู้นำมีการจัดโครงสร้างคณะกรรมการมีระเบียบควบคุมการดำเนินงาน และมีเงินทุนของตนเองซึ่งได้การสะสมและการออมของสมาชิก กลุ่มผู้สนใจหรือสมาชิกของกลุ่มในแต่ละหมู่บ้านมีไม่มาก ในช่วงแรกตั้งโครงการศูนย์ศิลปฯ นั้น ปี 2536 มีสมาชิกจาก 8 หมู่บ้านเพียง 181 คน แม้ในปัจจุบันสมาชิกก็เพิ่มขึ้นอีกเล็กน้อยเป็นเพียง 230 คน ที่บ้านเหล่าเกวียนหักมีสมาชิกกลุ่มทอผ้าเพียง 15 คน เท่านั้น ซึ่งจำนวนสมาชิกลดลงจากครั้งแรกที่ก่อตั้งเป็นกลุ่มทอผ้าพื้นเมืองกลุ่มสตรีทอผ้าที่เป็นสมาชิกของเครือข่ายแพรรณ มีระเบียบกำกับกับการดำเนินงาน ลักษณะเช่นนี้ทำให้เห็นได้ว่า กลุ่มแพรรณมีสมาชิกที่เป็นครัวเรือนหรือตัวบุคคลที่ชัดเจนมากกว่าสมาชิกของมูลนิธิองค์กรชาวบ้านเพื่อการพัฒนาภาคอีสาน

ลักษณะของความเป็น “เครือข่าย” ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของกลุ่มแพรรณ สมาชิกผู้มาร่วมกันเป็นกลุ่มในระดับชุมชนมีความสนใจเหมือนกัน การเป็นเครือข่ายของกลุ่มแพรรณจึงตั้งอยู่บน “ความเหมือนกัน” ผู้วิจัยขอยกข้อความของนันทยา และณรงค์ (2544) ซึ่งได้ทำการศึกษาเกี่ยวกับกลุ่มแพรรณมาอ้างอิงอีกครั้งหนึ่งดังนี้

“งานทอผ้าเป็นสื่อกลางความสัมพันธ์ระหว่างสมาชิก ทั้งในสมาชิกกลุ่มบ้านเดียวกัน และระหว่างบ้าน เพราะเขามีความสนใจร่วมกันในงานทอมีผลประโยชน์ร่วมกัน การช่วยเหลือกันในการพัฒนาคุณภาพของงานจึงเกิดขึ้น ผู้ที่มีฝีมือจะช่วยฝึกปรือ แนะนำผู้ที่ยังไม่เก่ง...”

กลุ่มและองค์กรในบริบทของการพัฒนาชนบทภาคอีสาน

กลุ่มและองค์กร ตลอดจนเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่เราได้พิจารณาข้างบนนั้นคือสต็อคของทุนทางสังคม วิธีการที่จะประเมินว่า มีสต็อคของทุนทางสังคมประเภทนี้อยู่ในชนบทมากน้อยแค่ไหน อาจจะเป็นเรื่องที่ยุ่งยากพอสมควร อย่างไรก็ตาม วิธีการอย่างหนึ่งที่เราอาจจะประเมินสถานะของทุนทางสังคม ที่เป็นกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายอย่างหนึ่งก็คือ พิจารณาจากจำนวนกลุ่มที่มีอยู่ และการดำเนินการของกลุ่มและเครือข่าย ในกรณีนี้ ผู้วิจัยจะนำเสนอภาพด้านกว้าง คือจำนวนกลุ่ม องค์กรและเครือข่ายที่พบในรายงานจากที่ต่าง ๆ และดำเนินการอยู่ในภาคอีสาน ดังจะได้นำเสนอต่อไป

ก. กลุ่มและองค์กรชุมชน

คำว่ากลุ่มและองค์กรชุมชนในที่นี้ ผู้วิจัยหมายถึงกลุ่มที่เกิดขึ้นนอกเหนือไปจากการจัดตั้งหรือการทำงานด้านการส่งเสริมของทางราชการ กลุ่มต่าง ๆ เหล่านี้รวมถึงกลุ่มและองค์กรที่มีอยู่ดั้งเดิม หรือกลุ่มที่เกิดขึ้นโดยการสนับสนุนขององค์กรพัฒนาเอกชน ถ้าหากเราจะพิจารณาจากด้านที่กว้างที่สุด โดยมองว่าในทุกหมู่บ้านมีกลุ่มองค์กรความร่วมมือต่าง ๆ ที่มีอยู่ก่อนแล้ว อย่างเช่นกลุ่มเครือญาติหรือกลุ่มที่ดำเนินกิจกรรมทางวัฒนธรรมประเพณี เราก็จะเห็นได้ว่า ในชนบทมีทุนทางสังคมอยู่อย่างมากมาย ในภาคอีสานมีหมู่บ้านทั้งหมดจำนวนทั้งหมด 26,177 หมู่บ้าน⁹ ดังนั้น กลุ่ม / องค์กร น่าจะมีอยู่ไม่น้อยกว่าจำนวนหมู่บ้าน

เมื่อเร็ว ๆ นี้ (ปี 2544) มีการสำรวจ "องค์กรชุมชน" ในภาคอีสาน โดยสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) สำนักงานภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดขอนแก่น การสำรวจนี้ครอบคลุมจังหวัดจำนวน 14 จังหวัด จากจำนวนทั้งหมด 19 จังหวัด โดยใช้งบประมาณสำหรับการสำรวจ จังหวัดละ 60,000 บาท การสำรวจนี้ อาจจะไม่ครอบคลุมทุกองค์กร แต่ก็พื้นฐานข้อมูลที่กว้างและครอบคลุมมาก จึงใคร่ขอกล่าวถึงผลการสำรวจข้อมูลองค์กรชุมชนโดยย่อ ๆ

จากการสำรวจองค์กรชุมชนใน 14 จังหวัดภาคอีสาน ของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) พบว่า มีจำนวนองค์กรทั้งสิ้น 12,683 องค์กร มีสมาชิกรวม 866,708 ราย องค์กรเหล่านี้มีเงินทุน สำหรับการดำเนินงานรวมกันทั้งสิ้น 639.45 ล้านบาท ถ้าหากเราจะคิดสัดส่วนจำนวนเงินทุนต่อจำนวนประชากรในภาคอีสาน คิดเป็นประมาณ 30 บาท ต่อหัวของประชากร (ซึ่งมีอยู่ประมาณ 20 ล้านเศษ ๆ) เมื่อพิจารณาจากจำนวนเงินทุนต่อหัวเช่นนี้ก็อาจจะทำให้มองได้ว่า องค์กรชุมชนเหล่านี้สามารถสร้างผลกระทบต่อความเป็นอยู่ของประชากรได้น้อย แต่หากพิจารณาว่า ผลผลิตขององค์กร อาจจะมีใช้เงินทุน และเงินทุนอาจจะมิใช่ปัจจัยเดียวที่เป็นเครื่องชี้ถึงฐานะความเป็นอยู่ของประชากร

งานสำรวจชิ้นเดียวกันนี้ ได้จำแนกประเภทขององค์กรชุมชน ออกเป็น 5 ประเภท ซึ่งมีภาพสรุปโดยรวมดังนี้

- องค์กรการเงิน เป็นประเภทองค์กรที่มีจำนวนมากที่สุด คือ 5,534 องค์กร คิดเป็นร้อยละ 44 ขององค์กรที่สำรวจทั้งหมดมีสมาชิกรวม 483,577 ราย หรือร้อยละ 56% ของสมาชิกองค์กรทั้งหมดเงินทุนรวม 483.16 ล้านบาท หรือร้อยละ 75.56 ของเงินทุนทั้งหมด โดยองค์กรการเงินที่มีมากที่สุด คือ กลุ่มออมทรัพย์ 3,515 องค์กร กลุ่มออมทรัพย์เพื่อการผลิต 1,226 องค์กร ธนาคารหมู่บ้าน 501 องค์กร สหกรณ์/เครดิตยูเนียน 285 องค์กร กองทุน กข.คจ. 80 กลุ่ม

⁹ ข้อมูล กชช. 2 ค. ปี 2538

- กลุ่มอาชีพ และธุรกิจชุมชน มีจำนวน 3,884 องค์กร หรือร้อยละ 31 ของจำนวนองค์กรทั้งหมด สมาชิกรวม 182,470 หรือร้อยละ 21 ของสมาชิกทั้งหมดเงินทุนรวมกัน 85.18 ล้านบาท หรือร้อยละ 13.32 ของเงินทุนรวมทั้งหมด กลุ่มอาชีพส่วนใหญ่ ได้แก่ กลุ่มทอผ้าแปรรูปอาหาร กลุ่มแม่บ้าน/สตรี ศูนย์สาธิตการตลาด/ร้านค้าชุมชน กลุ่มแม่บ้านเกษตรกร ฯลฯ
- กลุ่มการเกษตร จำนวน 1,400 กลุ่ม คิดเป็นร้อยละ 11 สมาชิก 67,582 ราย เงินทุนรวม 22.21 ล้านบาท ลักษณะกลุ่มมีทั้งกลุ่มเกษตรกร กลุ่มทำนา กลุ่มเกษตรผสมผสาน กลุ่มเลี้ยงวัว เลี้ยงหมู เลี้ยงไก่ เลี้ยงปลา กลุ่มผู้ใช้น้ำ กลุ่มปุ๋ย กลุ่มปลูกผัก กลุ่มเพาะเห็ด กลุ่มทำสวน ฯลฯ
- กลุ่มสวัสดิการ จำนวน 366 กลุ่ม สมาชิกรวม 24,373 ราย เงินทุน 3.22 ล้านบาท กลุ่มสวัสดิการที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มฌาปนกิจ (43 กลุ่ม) ศูนย์สงเคราะห์ราษฎรประจำหมู่บ้าน (99 ศูนย์) กลุ่มผู้สูงอายุ (19 กลุ่ม) ฯลฯ
- กลุ่มทางสังคม และกลุ่มอื่น ๆ มีจำนวน 760 กลุ่ม สมาชิกรวม 56,178 ราย เงินทุนรวม 16 ล้านบาท โดยกลุ่มทางสังคมอื่น ๆ ที่สำคัญ ได้แก่ กลุ่มอาสาสมัครสาธารณสุข (อสม.) 156 องค์กร สมาชิก 4,474 ราย กลุ่มเยาวชน 144 กลุ่ม สมาชิก 4,402 ราย กลุ่มทรัพยากร/สิ่งแวดล้อม 114 กลุ่ม สมาชิก 6,702 ราย กลุ่มอาสาพัฒนาชุมชน 70 กลุ่ม สมาชิก 8,011 ราย สภาวัฒนธรรม 45 กลุ่ม สมาชิก 1,629 ราย ฯลฯ

ตารางที่ 5.1 แสดงประเภทหลักขององค์กรชุมชนภาค ตะวันออกเฉียงเหนือ

ประเภท	จำนวน	ร้อยละ	จน.สมาชิก(คน)	ร้อยละ	จน.เงินทุน(บาท)	ร้อยละ
ไม่ระบุประเภท	749	6%	30,606	4%	29,667,104.00	4.64%
องค์กรการเงิน	5,534	44%	483,577	56%	483,161,980.00	75.56%
กลุ่มอาชีพ/ธุรกิจชุมชน	3,884	31%	182,470	21%	85,181,321.83	13.32%
กลุ่มการเกษตร	1,400	11%	67,582	8%	22,211,837.00	3.47%
กลุ่มสวัสดิการ	366	3%	29,218	3%	3,225,525.00	0.05%
กลุ่มทางสังคม	387	3%	20,349	2%	6,869,267.23	1.07%
กลุ่มอื่น ๆ	373	3%	52,906	6%	9,132,712.00	1.43%
รวมสุทธิ	12,693	100%	866,708	100%	639,449,747.07	100.00%

ที่มา : การสำรวจของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.)

ตัวเลขที่ได้นำมาแสดงไว้ในตารางข้างบนนี้ อาจจะไม่ครอบคลุมถึง กลุ่ม หรือองค์กรทั้งหมด ในจังหวัดที่ทำการสำรวจ เนื่องจากว่าการสำรวจนี้ดำเนินการโดยเครือข่ายของกลุ่ม และองค์กรที่ทำงานร่วมกับ พอช. แต่สิ่งที่พบได้อย่างชัดเจนในตารางการสำรวจข้างบนก็คือกลุ่ม และองค์กรที่พบจำนวนมาก เป็นกลุ่มหรือองค์กรที่ทำหน้าที่ทางด้านการเงิน คือถ้านับจำนวนกลุ่ม หรือองค์กรคิดเป็นร้อยละ 44 ถ้านับจำนวนสมาชิกคิดเป็นร้อยละ 56 และถ้าดูจำนวนเงินทุนคิดเป็นร้อยละ 75 ของกลุ่มที่ทำการสำรวจในครั้ง นี้ กลุ่มทางสังคม และกลุ่มสวัสดิการพบว่ามีจำนวนเพียงน้อยนิด คือเพียงประมาณร้อยละ 3 ของจำนวนกลุ่มที่ทำการสำรวจ และมีเงินทุนดำเนินการรวมกันเพียงร้อยละ 1 เศษ ๆ ของเงินทุนของกลุ่มทั้งหมด ประเด็นที่ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ตรงนี้เป็นแนวโน้มแบบเดียวกับที่เกิดขึ้นใน 3 ชุมชนที่ได้ทำการวิจัยในครั้ง นี้ กล่าวคือกลุ่ม และองค์กรมีแนวโน้มที่จะก้าวไปสู่องค์กรการเงิน ซึ่งเราวิเคราะห์ไว้ในตอนต้นแล้ว

ข. องค์กรและกลุ่มที่เป็นทางการ

กลุ่มที่เป็นทางการในที่นี้หมายถึงกลุ่มที่ก่อตั้งขึ้นมาภายใต้กิจกรรมการพัฒนาของรัฐ และ/หรือกลุ่มที่มีการจดทะเบียนดำเนินการตามกฎหมาย กลุ่มประเภทนี้มีอยู่หลายประเภท โดยพื้นฐานแล้วชุมชนหมู่บ้านก็มีสถานะที่เป็นทางการ ตามระเบียบการบริหารราชการส่วนภูมิภาค หมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านมีผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้นำที่เป็นทางการ และผู้ใหญ่บ้านก็มีองค์กร หรือมีการจัดระเบียบการบริหารที่เป็นไปตามระเบียบของทางราชการ คือมีผู้ใหญ่บ้าน มีกรรมการหมู่บ้าน องค์กรหรือกลไกเหล่านี้ ถ้านหากเรามองจากทัศนะที่กว้าง ก็มีสถานะเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง แม้ว่ากลุ่มและองค์กรเหล่านี้จะมีหน้าที่ในการเป็นกลไกสำหรับการบริหารราชการก็ตาม

กลุ่มที่เป็นทางการที่จัดตั้งขึ้นตามกฎหมาย และมีจำนวนมากครอบคลุมพื้นที่กว้างขวาง คือ สหกรณ์การเกษตร จากสถิติในปี 2542 พบว่า มีสหกรณ์การเกษตรในพื้นที่ 19 จังหวัดในภาคอีสาน รวมกันถึง 1,085 สหกรณ์ โดยมีสมาชิกสหกรณ์รวมกันทั้งหมด 2,114,651 คนหรือคิดเป็นประมาณร้อยละ 67 ของจำนวนครัวเรือนทั้งหมดในชนบทภาคอีสาน จังหวัดที่มีสมาชิกสหกรณ์การเกษตรมากที่สุดคือนครราชสีมา มีจำนวนทั้งสิ้น 236,869 ครอบครัว รองลงมาได้แก่ขอนแก่น อุบลราชธานี และร้อยเอ็ด ซึ่งมีสมาชิกจำนวน 179,816 150,374 และ 147,782 ครอบครัว ตามลำดับ สหกรณ์เหล่านี้ดำเนินการทางด้านธุรกิจที่เกี่ยวข้องกับการเกษตร อย่างเช่นการจัดหาสินค้า ปัจจัยทางการผลิต และการจัดหาตลาดสำหรับจำหน่ายผลผลิตทางการเกษตร เป็นต้น

ค. การพัฒนาและการขยายตัวของเครือข่ายหมู่บ้าน

อาจกล่าวได้ว่า การขยายตัวของเครือข่ายของหมู่บ้าน โดยพื้นฐานแล้วเป็นการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านกับรัฐและตลาด ก่อนปี พ.ศ.2525 การแพร่ทธิพลของรัฐเข้าไปในหมู่บ้าน

มีความเกี่ยวข้องกับปัญหาความมั่นคงของรัฐ โดยเน้นการสร้างระบบกลไกสำหรับควบคุมพลเมืองในชนบท มีการจัดตั้งโครงสร้างการปกครองหมู่บ้าน อย่างเช่นคณะกรรมการพัฒนาหมู่บ้านหรือ ก.ม.ที่เชื่อมโยงกับระบบราชการของรัฐ กลุ่มและองค์กรในระดับชุมชนจึงเป็นกลไกที่ถ่ายทอดเอาคำสั่งรัฐลงมาปฏิบัติในระดับชุมชน นอกจากนั้นในช่วงเดียวกันนี้ก็เกิดพัฒนาการและการขยายตัวของเครือข่ายของพ่อค้า อย่างเช่น ในช่วงที่พืชไร่อย่างเช่นปอกำลังขยายตัว กลุ่มผู้ใหญ่บ้านมักจะ เป็นกลุ่มที่รับซื้อผลผลิตจากชาวบ้าน เข้ามาขายให้กับพ่อค้ารับซื้อพืชไร่ในเมือง ในช่วงปัจจุบัน การขยายตัวของทุน (หรือตลาด) เข้าไปในชุมชนก็ยังมีอาศัยวิธีการแบบนี้ อย่างเช่น บริษัทเมล็ดพันธุ์ที่ ไปส่งเสริมการปลูกพืชสำหรับส่งออกเมล็ดพันธุ์ที่บ้านฝางน้อย ก็สร้างเครือข่ายอุปถัมภ์กับผู้นำชาวบ้าน (ภายหลังตัวแทนเครือข่ายบริษัทได้รับเลือกตั้งเป็นผู้ใหญ่บ้าน) โรงงานแหวน ก็ให้ผู้นำหญิงของบ้านเหล่าเกวียนหัก เป็นผู้แจกจ่ายงานให้แก่ผู้หญิงรับงานไปทำที่บ้าน ในลักษณะเช่นนี้การขยายตัวของรัฐและตลาดเข้ามาในชุมชน จึงได้ทำให้เกิดเครือข่ายในแนวดิ่ง หรือที่มักจะเรียกว่า เครือข่ายอุปถัมภ์ขึ้นมา

ภายหลังจากปี 2525 การขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในชุมชนก็ยังคงมีต่อเนื่อง แต่รัฐมิได้เน้นปัญหาเรื่องความมั่นคง รัฐได้ให้ความสำคัญกับปัญหาการพัฒนามากขึ้น ในช่วงนี้จึงได้เกิดการจัดตั้งกลุ่มและองค์กรขึ้นในชุมชนหมู่บ้านต่าง ๆ อย่างกว้างขวาง และองค์กรต่าง ๆ เหล่านี้ก็เป็นเครือข่ายในแนวดิ่งกับภาครัฐ กล่าวคือพึ่งพาหรือขึ้นต่อรัฐในด้านการพัฒนา สิ่งที่เกิดขึ้นในระยะนี้ที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือ องค์กรพัฒนาเอกชนได้ขยายตัวเข้าไปทำงานในชนบทมากขึ้น ในแง่ของแนวคิดการทำงาน องค์กรพัฒนาเอกชนก็รับเอาแนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วม การสร้างเพิ่มอำนาจต่อรองให้แก่คนจนในชนบท และวิธีการดำเนินการที่สำคัญอย่างหนึ่งก็คือ การจัดตั้งกลุ่มและองค์กรชุมชนขึ้นมา โดยนัยนี้ ก็ได้เกิดเครือข่ายในแนวดิ่งระหว่างองค์กรพัฒนาเอกชนและกลุ่มหรือองค์กรของชุมชน และไม่ว่าจะโดยตั้งใจหรือไม่ตั้งใจ กลุ่มองค์กรชุมชนจำนวนมากก็มีลักษณะเป็นกลุ่มที่อยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ขององค์กรพัฒนาเอกชน โดยเฉพาะในแง่เงินทุนและการสนับสนุนทางเทคนิค การขยายเครือข่ายในแนวดิ่ง ทั้งโดยการสนับสนุนของหน่วยราชการและการทำงานขององค์กรพัฒนาเอกชน ได้ทำให้เกิดกลุ่มและองค์กรขึ้นเป็นจำนวนมาก การเคลื่อนไหวขององค์กรเหล่านี้ ได้ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงที่เป็นประจักษ์หลายครั้ง อย่างเช่นการเคลื่อนไหวของสมาชิชาคนจน ที่เครือข่ายของ กลุ่มและองค์กรต่าง ๆ ที่ได้รับผลกระทบจากโครงการพัฒนาของรัฐ ได้รวมตัวกันเรียกร้องเพื่อให้รัฐเข้าไปแก้ไข ในกรณีของสมาชิชาคนจนนี้ นอกจากเครือข่ายของกลุ่มและองค์กรประชาชน จะสามารถสร้างพลังทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง หรือได้รับการตอบสนองจากทางฝ่ายรัฐแล้ว ยังเป็นกรณี “นวัตกรรมทางการเมือง” กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กลุ่มและองค์กรซึ่งรวมตัวกันเป็นเครือข่ายภายใต้กรณี “นวัตกรรมทางการเมือง” กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ กลุ่มและองค์กรซึ่งรวมตัวกันเป็นเครือข่ายภายใต้กรณี “นวัตกรรมทางการเมือง” ได้ทำให้เกิดอำนาจการต่อรองทางด้านการเมือง และเป็นเวทีที่ทำให้คนจนสามารถ

ใช้สำหรับการเจรจากับตัวแทนอำนาจรัฐโดยตรง เพราะการเมืองแบบตัวแทนที่ดำเนินการผ่านสภาผู้แทนราษฎร ไม่สามารถที่จะรักษาผลประโยชน์ของพวกเขาได้

สิ่งที่ผู้วิจัยใคร่จะขอตั้งข้อสังเกตไว้เพิ่มเติมในเรื่องนี้คือ พัฒนาการในช่วงปัจจุบันของกลุ่มและองค์กรที่จัดตั้งขึ้นมาโดยรัฐ หรือโดยการสนับสนุนจากนักพัฒนาขององค์กรพัฒนาเอกชน กำลังถูกแทรกแซงและถูกใช้เป็นเครื่องมือของพรรคการเมือง สิ่งที่กำลังเกิดขึ้นในขณะนี้ได้ชี้ให้เห็นว่ากลุ่มและองค์กรของชาวบ้านกำลังจะถูกลากจูงเข้าไปสู่ระบบการเมืองแบบตัวแทนซึ่งมีรัฐสภาเป็นเวทีที่สำคัญ และการเมืองแบบนี้ชาวชนบทไม่สามารถที่จะกำกับหรือใช้เป็นเวทีสำหรับต่อรองกับกลุ่มอำนาจอื่น ๆ ในสังคมได้ ในด้านหนึ่ง การขยายตัวของเครือข่ายของพรรคการเมืองลงไปถึงระดับชุมชน ก็จะทำให้เกิดเครือข่ายแบบแนวตั้ง หรือเครือข่ายอุปถัมภ์ แต่อีกในด้านหนึ่ง พรรคการเมืองซึ่งเป็นตัวแทนของกลุ่มขุนนางอนุรักษนิยมและกลุ่มทุน กำลังปิดล้อมทำให้พื้นที่ทางการเมืองของประชาชนแคบลงมา การขยายตัวของเครือข่ายแบบนี้ แม้ผู้ที่อยู่ในเครือข่ายจะได้รับผลประโยชน์ในเชิงอุปถัมภ์ที่ลดหลั่นกันลงไป แต่ก็ไม่มีหลักประกันว่า ผลประโยชน์หรือความต้องการของชาวชนบทโดยรวม จะได้รับการตอบสนองที่ดีขึ้น

การขยายตัวรัฐและตลาด ที่ทำให้เกิดเครือข่ายดังที่ได้กล่าวไว้ข้างต้น เป็นไปในลักษณะที่ชุมชนหมู่บ้านเป็นฝ่ายตั้งรับหรือฝ่ายถูกกระทำเป็นหลัก แต่ภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมของชนบท ชุมชนหมู่บ้านก็ได้ขยายเครือข่ายของตนเองเข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ด้วย ถึงแม้ว่าเครือข่ายแบบนี้จะอยู่ในรูปของเครือข่ายในแนวตั้งหรือเครือข่ายแบบอุปถัมภ์ แต่ก็มีลักษณะที่แตกต่างออกไปจากที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น เครือข่ายแบบนี้เกิดขึ้นมาจากการอพยพของประชาชนจากในหมู่บ้านเข้ามาทำงานในเมือง ในหมู่บ้านที่ทำการศึกษาคั้งนี้ มีการอพยพเพื่อแสวงหาประสบการณ์ เพื่อการศึกษาหรือเพื่อหางานทำที่กรุงเทพฯ และที่อื่น ๆ กว่า 4 ทศวรรษแล้ว คนจำนวนหนึ่งอพยพออกไปนอกชุมชน แล้วตั้งหลักแหล่งอยู่นอกชุมชนเลย บางคนก็รับราชการ แต่ชาวบ้านจำนวนหนึ่งยังคงกลับมาทำมาหากินในหมู่บ้านต่อไป และที่สำคัญคือส่วนใหญ่ยังคงดำรงความสัมพันธ์กับพี่น้องพ่อแม่ของเขาในถิ่นฐานดั้งเดิม ดังนั้นการอพยพเข้าไปอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ของชาวบ้าน ได้ทำให้เกิดเครือข่ายการติดต่อระหว่างคนในชุมชน และกลุ่มคนที่อพยพออกไปทำงานนอกชุมชน ผลที่เกิดขึ้นจากเครือข่ายแบบนี้มีหลายประการ **ประการแรก** เครือข่ายแบบนี้เป็นช่องทางสำหรับชาวบ้านคนอื่น ๆ ญาติพี่น้อง หรือเพื่อนบ้านของผู้อพยพในการเข้าสู่ตลาดแรงงาน เครือข่ายเหล่านี้อาจจะช่วยให้เกิดการไหลของข้อมูลข่าวสารจากภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ไปสู่ชาวบ้านในหมู่บ้านตลอดจนเป็นแหล่งความช่วยเหลือสำหรับญาติพี่น้อง เพื่อนฝูงที่เริ่มเข้าไปแสวงหางานงานทำใหม่ **ประการที่สอง** ทำให้การระดมทรัพยากรเพื่อใช้ในกิจการสาธารณะของหมู่บ้าน มีขอบข่ายที่กว้างขวางมากขึ้น อย่างเช่นในกรณีของการทอดผ้าป่าของแรงงานอพยพ

เพื่อจัดซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้แก่โรงเรียน หรือเพื่อการก่อสร้างกิจการสาธารณะอื่น จากการสอบถามข้อมูลจากทั้ง 3 หมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้พบว่า ทุกหมู่บ้านมีผ้าป่าจากภายนอกชุมชนเข้ามาทอด แม้ว่าจะไม่มีทุกปี

การขยายเครือข่ายในลักษณะที่หมู่บ้าน ขยายขอบข่ายความสัมพันธ์เข้าไปสู่ภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ หรือองค์กร สถาบันที่อยู่นอกชุมชนนี้ อาจจะปรากฏในรูปแบบอื่นอย่างเช่น การที่ผู้นำสามารถสร้างเครือข่ายกับสถาบันการศึกษา หรือกลุ่มธุรกิจบางกลุ่มที่ให้การสนับสนุนกิจกรรมของชุมชน ซึ่งมีได้มีเป้าหมายในการแสวงหากำไรของธุรกิจ ในช่วงกว่า 10 ปีที่ผ่านมา รูปแบบความสัมพันธ์ระหว่างหมู่บ้านและองค์กร สถาบันภายนอกเริ่มมีมากขึ้น ในหมู่บ้านที่ทำการศึกษาค้างนี้ ก็เป็นพื้นที่ที่มีนักวิจัยจากมหาวิทยาลัยเข้าไปทำงาน ซึ่งทำให้กลุ่มและเครือข่ายตลอดจนชาวบ้านในชุมชนได้รับข้อมูลข่าวสาร ความช่วยเหลือทางเทคนิค การฝึกอบรมและอื่น ๆ หลายครั้ง ถึงแม้ว่าในทัศนะทางวิชาการ เครือข่ายแบบนี้อาจจะไม่ได้แตกต่างไปจากเครือข่ายในแนวคิดที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นมากนัก ในแง่ที่ว่าหมู่บ้านต้องอาศัยการช่วยเหลือจากภายนอก แต่ผู้วิจัยมองว่า ความช่วยเหลือหรือความร่วมมือ ไม่ได้มีพื้นฐานของเจตจำนงที่จะเข้าไปครอบงำหรือเอารัดเอาเปรียบ ดังนั้น เครือข่ายแบบนี้น่าจะมีประโยชน์สำหรับชาวบ้าน และน่าจะส่งเสริมให้มีการขยายตัว

สรุป

ในบทนี้ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายในฐานะที่เป็นทุนทางสังคม กลุ่มและองค์กรเหล่านี้ โดยหลักแล้วเป็นทุนทางสังคมที่พยายามจะสร้างขึ้นใหม่ เนื่องจากว่าชุมชนหมู่บ้านต้องเผชิญกับการเปลี่ยนแปลง และถูกผนวกเข้าไปอยู่ในเศรษฐกิจ และสังคมในวงกว้าง การสร้างใหม่เกิดขึ้นภายใต้บริบทของการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทางด้านการพัฒนาของรัฐ และขององค์กรพัฒนาเอกชน ที่หันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาจากข้างล่างขึ้นข้างบน เนื่องจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคมในด้านกว้างในปัจจุบันเป็นไปอย่างรวดเร็ว ในขณะที่การสร้างกลุ่มและองค์กรขึ้นมาใหม่จำเป็นต้องใช้เวลา กลุ่มและองค์กรที่จัดตั้งขึ้นมาจำนวนมาก ทั้งที่สนับสนุนโดยรัฐและองค์กรพัฒนาเอกชน จึงหยุดดำเนินกิจกรรมและเลิกล้มลงไปอย่างรวดเร็ว การวิเคราะห์กลุ่มและองค์กรในชุมชนที่ทำการศึกษาทั้งสามชุมชนในลำดับต่อมา ได้ชี้ให้เห็นถึงประเด็นที่ท้าทายในเชิงนโยบายของการพัฒนาในสองประเด็น ประเด็นแรก องค์กรหรือกลุ่มที่ดั่งขึ้นมา นอกจากจะทำหน้าที่ที่จะทำให้มีผลผลิตที่จะกระทบต่อความเป็นอยู่ของสมาชิกโดยตรงแล้ว ยังจำเป็นที่จะต้องทำหน้าที่ในการสร้างหรือพัฒนาทุนมนุษย์ให้แก่ชุมชนด้วย ในทางกลับกัน ทุนมนุษย์เป็นปัจจัยหรือเงื่อนไขที่สำคัญในการผลิตซ้ำหรือการสร้างใหม่ของทุนทางสังคม ที่อยู่ในรูปของกลุ่มและองค์กร ประเด็นที่สอง กลุ่มและองค์กรชุมชนภายใต้ยุคของทุนนิยมที่มีทุนบริการ

โดยเฉพาะทุนทางการเงินเป็นทุนหลัก จำเป็นที่จะต้องพัฒนาความรู้ทางด้านการจัดการขึ้นมาใหม่ควบคู่กันไปด้วย ความรู้ทางด้านการจัดการนี้ ไม่สามารถที่จะอาศัยการถ่ายทอดหรือลอกเลียนออกมาจากความรู้ที่มีอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่เท่านั้น เนื่องจากเป็นความรู้ที่มุ่งแสวงหากำไรเพียงด้านเดียว ในขณะที่คุณค่าของความเป็นมนุษย์และคุณภาพชีวิตของคนเป็นเรื่องที่รองลงมาจากเป้าหมายในทางธุรกิจ แต่ในขณะเดียวกันความรู้ในการจัดการที่มีสั่งสมมาจากอดีตของชุมชน ก็ไม่เพียงพอ

การวิเคราะห์เครือข่ายระหว่างหมู่บ้านในช่วงขั้นต่อมา เป็นความพยายามที่จะประเมินว่าการสานกันในแนวราบระหว่างชุมชนและชุมชน จะเกิดได้ในลักษณะใดบ้าง เช่นเดียวกันการเกิดเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่ยกขึ้นมาพิจารณาสองกรณีในบทนี้ ก็เป็นเครือข่ายที่เกิดขึ้นใหม่ประเด็นที่ผู้วิจัยอยากจะยกมานั้นให้เห็นในการสรุปที่นี้ก็คือ การเกิดเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านในทั้งสองกรณีนั้น เป็นความพยายามในด้านการจัดระเบียบ ความสัมพันธ์ที่อยู่เหนือระดับหมู่บ้านขึ้นมามีการจัดระเบียบนี้ จำเป็นต้องพื้นฐานทางด้านอุดมการณ์ด้วย ผู้วิจัยมองว่า การสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน ต้องมีทั้ง “อุดมการณ์” และการจัดระเบียบความสัมพันธ์ควบคู่กันไป การสร้างเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านทั้งสองกรณี ยังไม่ปรากฏรูปแบบลักษณะทางด้านอุดมการณ์ที่ชัดเจน สมาชิกมุ่งหวังหรือมองเครือข่ายเป็นเพียงยุทธวิธีที่จะ “ต่อท่อ” ไปสู่แหล่งทรัพยากรจากภายนอกเป็นหลัก

ในการพิจารณาองค์กรโดยการมองภาพด้านกว้างที่เกิดขึ้นในภาคอีสาน พบว่า มีจำนวนกลุ่มและองค์กรเกิดขึ้นจำนวนมาก ทั้งที่เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นและดำเนินการโดยชุมชนเป็นหลัก และที่เกิดขึ้นอย่างเป็นทางการตามกฎหมาย จำนวนองค์กรชุมชนและองค์กรที่จัดตั้งขึ้นมาตามกฎหมายนี้อาจจะใช้เป็นเครื่องชี้ให้เห็นถึงพลังซึ่งอาจจะส่งผลกระทบทางด้านการพัฒนาหรือการปรับปรุงชีวิตความเป็นอยู่ของคนในชนบทได้ ส่วนในแง่เครือข่ายนั้น เราพบว่า เครือข่ายในแนวตั้งอาจจะเกิดขึ้นทั้งในกรณีที่มีการขยายตัวของรัฐและตลาดเข้าไปในชุมชน อีกกรณีหนึ่งเป็นการขยายตัวของชุมชนเข้าไปในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่

บทที่ 6

ประเพณี ผี และพระ : วัฒนธรรมและทุนเก่าใน 3 ชุมชน

บทนำ

คำว่าวัฒนธรรม โดยทั่วไปในวงวิชาการทางสังคมศาสตร์ หมายถึงทั้งวิถีคิด (ways of thinking) และวิถีชีวิต (ways of life) ของกลุ่มคน หรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ วัฒนธรรมอาจจะแยกได้เป็น 2 ระบบ คือ ระบบคิด และระบบของวัตถุที่เป็นผลผลิตทางความคิดของมนุษย์ การศึกษาที่ผ่านมามักจะมองว่า “วัฒนธรรม” ในแง่ของวิถีคิด เป็นกรอบกำหนดการกระทำอย่างหนึ่งของคนในสังคม คือ คนจะมีพฤติกรรมอย่างไร ภายใต้อสถานการณ์อย่างหนึ่งอย่างใด ส่วนหนึ่งย่อมขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมของเขา หรือกล่าวอีกนัยหนึ่ง วัฒนธรรมก็คือส่วนหนึ่งของ “โครงสร้าง” ใดๆก็ตาม แม้ในบทต่อไปนี้ เราจะเน้นการวิเคราะห์ให้เห็นถึงวัฒนธรรมในฐานะที่เป็นโครงสร้าง เราก็จะต้องไม่ลืมว่า โครงสร้างเหล่านี้ ก็มีสถานะเป็น “ทรัพยากร” ของผู้กระทำการ คือวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ ชาวบ้านที่อยู่ภายในวัฒนธรรมนั้น ๆ ได้นำมาประกอบเป็นส่วนหนึ่งของกลยุทธ์ในการทำมาหาเลี้ยงชีพ หรือการดำเนินชีวิตด้วย

การมองว่าวัฒนธรรมเป็นทุนทางสังคมนี้ ยังคงเป็นแนวคิดที่มีการถกเถียง มีข้อโต้แย้งและมีปัญหาอยู่ในตัวเอง ประการแรกเลยทีเดียว¹ คำว่าวัฒนธรรม มีความหมายครอบคลุมทั้งสภาวะที่เป็นวัตถุ และมีใช้วัตถุ แต่แนวความคิดเรื่องทุนทางสังคมที่เรากล่าวตั้งแต่แรก มองว่าทุนทางสังคมเป็นเรื่องของทุนที่มีใช้ทุนทางกายภาพ (non-physical capital) เท่านั้น ดังนั้นในแง่นี้ วัฒนธรรมจึงมี 2 สถานะคือเป็นทั้งทุนทางกายภาพและทุนทางสังคมได้ ประการต่อมา การที่ความหมายของวัฒนธรรม ที่ได้ครอบคลุมเอาทุกแง่มุมของมนุษย์เข้าไว้ด้วยนั้น ก็ทำให้เกิดปัญหาในการศึกษาว่า จะทำการศึกษาอย่างไร จะจำแนกแยกแยะโดยวิธีใด ผู้วิจัยมองว่า ในปัญหาประเด็นแรกนั้น สภาวะทางวัตถุและสภาวะที่มีใช้วัตถุ (ความคิด) ของวัฒนธรรมนั้น มีใช้สภาวะที่แยกกันอยู่ หากแต่เราจำเป็นต้องมองในทั้งมิติของเวลาและสถานที่ ผู้วิจัยมองว่า มันมีการก้าวข้ามเส้นแบ่งของกาลเวลา สถานที่ การก้าวข้ามไปมาระหว่างความเป็นวัตถุ และสภาวะที่มีใช้วัตถุอยู่เสมอ ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าว

¹ ในครั้งเมื่อมีการประชุมสังคมวิทยาในระดับชาติ ครั้งที่ 2 วันที่ 19 - 20 ธันวาคม 2546 ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอบทความเรื่อง องค์การชุมชนและเครือข่าย: สถานะของทุนทางสังคมในสามชุมชน ด้วยนั้น ได้มีนักวิชาการทางวัฒนธรรมให้ข้อคิดเห็นต่อผู้วิจัยว่า ความจริงแล้วการมองว่า วัฒนธรรมมีสถานะเป็นทุนอย่างหนึ่งนั้น น่าจะไม่ใช่วิธีที่ถูกต่อนักในทางวิชาการ เนื่องจากธรรมชาติของทุนและธรรมชาติของวัฒนธรรมนั้น แตกต่างกันโดยสิ้นเชิง โดยเฉพาะในแง่ที่ว่า ทุนนั้นแปรสภาพได้โดยง่าย มีข้อจำกัดน้อยกว่า ส่วนวัฒนธรรมนั้นเป็นสิ่งคงทน แปรรูปได้ยาก

เพิ่มเติมในเรื่องนี้ในบทสุดท้าย ส่วนในประเด็นที่ว่า "วัฒนธรรม" มีขอบเขตกว้างขวางมากซึ่งงานศึกษานี้ไม่สามารถครอบคลุมได้ทุกแง่มุม การศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนทั้ง 3 ในที่นี้ผู้วิจัยจึงจะจำกัดอยู่เฉพาะ 3 เรื่อง คือเรื่องธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อในเรื่องผี และพุทธศาสนาหรือพระกับวัด สาเหตุที่ผู้วิจัยเลือกที่จะจำเพาะเจาะจงวัฒนธรรม 3 อย่างนี้ ก็เนื่องจากผู้วิจัยมองว่าวัฒนธรรมทั้ง 3 อย่างนั้น มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการผลิตซ้ำและการขยายตัวทางสังคม ดังเราจะได้พิจารณา ในรายละเอียดต่อไป

ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อในเรื่องผีมีอยู่คู่กับชุมชนอีสานมาช้านาน แม้ในปัจจุบันที่ความเชื่อในทางโลกหรือทางวิทยาศาสตร์ได้รุกคืบเข้าไป ความเชื่อและการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อเรื่องผีบางอย่างก็ยังคงมีอยู่ ความเชื่อในเรื่องผีหรือเรื่องเหนือธรรมชาติ โดยทั่วไปแล้วถูกมองว่าอยู่เหนือเหตุผล ดังนั้นจึงเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการพัฒนาไปสู่ความทันสมัย ในที่นี้ผู้วิจัยมองว่า ความเชื่อในเรื่องผีเกี่ยวข้องกับการผนึกรวมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน เป็นกลไกการควบคุมทางสังคม หรือเป็นสิ่งที่ทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างคนในชุมชน ดังนั้นความเชื่อในเรื่องผีจึงเป็นทุนทางสังคมอย่างหนึ่ง และเนื่องจากความเชื่อในเรื่องผีมีมาก และมีความซับซ้อน เราจะยกมาพิจารณาเพียง 3 อย่าง เหตุผลที่เราเลือกความเชื่อในเรื่องผีทั้งสองอย่างก็เพราะว่า *ประการแรก* จากการสังเกตของผู้วิจัยพบว่าความเชื่อดังกล่าวนี้นี้มีความสำคัญต่อความร่วมมือ และการจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชนตลอดจนระหว่างคนในชุมชนกับภายนอก *ประการที่สอง* ความเชื่อในเรื่องผีทั้งสามประการยังคงมีเค้าร่างของการปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ดังเราจะได้พิจารณาต่อไป

ผีปู่ตาและจ้ำ

ผีปู่ตาถือว่าเป็นผีที่เป็นรากฐานที่สำคัญของบรรทัดฐาน (Shared Norm) ของชุมชน โดยทั่วไปแล้วมักจะมี ความเชื่อที่ว่าผีปู่ตาและจ้ำเป็นความเชื่อที่มีอยู่ในทุกชุมชนอีสาน และคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนทุกคนต่างก็นับถือ ความเชื่ออันนี้ถึงแม้ว่าจะไม่ผิด แต่ก็มีความโน้มที่จะทำให้เรามองว่าผีปู่ตาในภาคอีสานมีความเป็นเอกพันธ์ หรือมีอยู่รูปแบบเดียวเป็นสากลทั่วไป จากการศึกษาครั้งนี้เราพบว่า ผีปู่ตาในชุมชนอีสานมีรายละเอียดที่แตกต่างกันออกไปแต่ละชุมชน และคนในชุมชนเองก็นับถือผีปู่ตาในความหมายที่แตกต่างกัน

ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเรียกผีปู่ตาว่า "ญาคู" คำว่าญาคูนี้เป็นคำที่ชาวอีสานโบราณ เรียกพระ จากคำบอกเล่าสืบทอดกันมา ญาคูคือพระที่ชาวบ้านฝางน้อยให้ความเคารพนับถือ เมื่อมรณภาพชาวบ้านได้สร้างศาลให้ และชาวบ้านให้ความเชื่อถือว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้อง คุ้มครอง

ชาวบ้านให้มีความอยู่เย็นเป็นสุข อย่างไรก็ตามไม่ปรากฏหลักฐานหรือคำบอกเล่าว่า ญาคูมีความสัมพันธ์ทางสายเลือดหรือเป็นบรรพบุรุษของผู้คนที่มาตั้งถิ่นฐานที่นี่หรือไม่ ญาคูชอบ ของหวาน ดังนั้นในการเซ่นไหว้ชาวบ้านจะไม่ให้อาหารคาวหรือสุรา จะใช้เฉพาะของหวานเท่านั้น การเลี้ยงญาคูจะทำพร้อม ๆ กับบุญเบิกบ้านในเดือนหก ซึ่งจะเป็นเดือนที่เริ่มทำนา หน้าที่ในการเลี้ยงญาคูในเดือนนี้ เป็นหน้าที่ของเจ้าโดยตรง โดยชาวบ้านแต่ละครัวเรือนจะนำเงินมาให้เจ้า ครัวเรือนละ 1 บาทพร้อมกับ "ขอตัวควาย ขอตน" (เอาใบมะพร้าวมาขอให้ได้เท่ากับจำนวนตัว ควาย และคน ในแต่ละครัวเรือน) เมื่อมอบให้เจ้าแล้วเจ้าก็จะเป็นคนนำเอาเงินไปซื้อของหวาน ไปเลี้ยงญาคู และจะได้ขอให้ญาคูช่วยคุ้มครองคน และสัตว์เลี้ยงให้อยู่รอดปลอดภัยตลอดทั้งปี พิธีกรรมเลี้ยงญาคูหรือปูตาที่บ้านฝางน้อยไม่ได้ทำการเสี่ยงทายฝนฟ้า โดยใช้คางไก่ต้มเช่นเดียวกับหลาย ๆ ที่ที่ปฏิบัติกันในภาคอีสาน นอกจากการเลี้ยงในเดือนหก ยังมีการสงฆ์ญาคูในช่วงสงกรานต์ คือเมื่อมีการแห่ดอกไม้รอบ ๆ หมู่บ้านก็จะแฉะที่ตูป (สถูปที่สร้างไว้สำหรับญาคู ตั้งอยู่ที่ดอนปูตา) ญาคูเพื่อสงฆ์ ซึ่งมีความหมายคล้ายกับการสงฆ์พระ และนอกจากนี้ ญาคูยังเป็นที่นับถือของชาวบ้านโนนทอง ซึ่งเป็นหมู่บ้านเดิมของชาวบ้านกลุ่มแรกที่อพยพเข้ามาอยู่ที่นี่ ทุกปีที่ชาวบ้านโนนทองเดินทางไปทำบุญ "สงฆ์ยอดหน่วย" ก็จะแฉะบวงสรวงญาคูโดยการจุดบั้งไฟถวาย และเลี้ยงญาคูด้วย

สำหรับเจ้าที่บ้านฝางน้อยในปัจจุบันเป็นผู้หญิงที่ได้รับความเห็นชอบจากชาวบ้านให้อยู่ในตำแหน่งนี้มานานแล้ว ตำแหน่งเจ้านี้ได้รับการสืบทอดจากบิดาของเจ้าที่เสียชีวิตไป และบิดาของเจ้าคนปัจจุบันก็คือสมาชิกของกลุ่มที่อพยพมาจากบ้านโนนทอง และเข้ามาตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางน้อย กลุ่มแรกนั่นเอง จากการสัมภาษณ์ชาวบ้านบอกว่าคนที่ เป็นเจ้าส่วนมากจะเป็นผู้ชาย แต่ก็ไม่เคยได้ยินข้อกำหนดที่ว่า ผู้หญิงเป็นเจ้าไม่ได้ สำหรับคุณสมบัติของผู้ที่จะเป็นเจ้าได้คือจะต้องเป็นผู้ที่เข้ากับญาคูได้ (ผีปูดหรือในที่นี้คือญาคูให้การยอมรับ) และสามารถพูดหรือติดต่อกับญาคูได้ นอกจากนั้น การสืบทอดตำแหน่งเจ้า ก็ไม่มีกฎตายตัวว่า จะต้องสืบทอดโดยสายเลือด

ในปัจจุบันแม้ว่าความเชื่อในทางโลกแพร่หลายโดยเฉพาะในหมู่คนรุ่นใหม่ที่บ้านฝาง ความเชื่อในเรื่องญาคูกียังคงมีอยู่ การปฏิบัติแบบดั้งเดิมแล้ว ก็มีการปฏิบัติบางอย่างเพิ่มเติมขึ้นมา ซึ่งเป็นไปตามการเปลี่ยนแปลงของการทำมาหากิน อย่างเช่นเมื่อคนในหมู่บ้านจะเดินทางไปข้างนอกหมู่บ้าน ที่กรุงเทพฯ หรือไปทำงานต่างประเทศ ชาวบ้านยังคงมาบอกกล่าวญาคู โดยผ่านทางเจ้า เรียกว่า "คอบ" เพื่อให้การเดินทางไปทำงานความปลอดภัยแคล้วคลาด และประสบแต่โชคดี มีอยู่ครั้งหนึ่งเมื่อเร็ว ๆ นี้ ที่ชาวบ้านคนหนึ่งแสดงอาการในลักษณะลวงเกินญาคู โดยการเอาเทียนไปลนต้นไม้ใหญ่ในดอนญาคูเพื่อขอหวย ชาวบ้านคนนั้นได้ล้มป่วยโดยไม่ทราบสาเหตุโดยมีอาการปากปิดปากเบี้ยว เหตุการณ์เช่นนี้เป็นการตอกย้ำความเชื่อเรื่องผีปูดชัดเจนขึ้น การที่

ผู้อพยพไปทำงานนอกหมู่บ้านยังคงต้องมาคอบ หรือบอกกล่าวผีปูด่าชี้ให้เห็นว่าความเชื่อในเรื่องผีปูดามีการผลิตซ้ำ และสร้างเสริมเติมแต่งขึ้นมาใหม่ด้วย

ที่บ้านกะพี ไม่มีดอนตาดูเฉพาะของชาวบ้าน แต่ชาวบ้านก็ยังคงมีความเชื่อในเรื่องผีปูดาดูโดยปูดาดูและดอนปูดาดูที่ชาวบ้านนับถือ นั่น เป็นปูดาดูของบ้านเขื่อนซึ่งห่างจากบ้านกะพีออกไปประมาณ 1 กิโลเมตร ดังได้กล่าวไว้แล้วในบทก่อน ๆ ว่า ชาวบ้านกะพีที่มาตั้งหลักแหล่งที่นั่นตอนเริ่มแรกนั้น มิได้มาจากบ้านเขื่อน แต่อพยพมาจากจังหวัดมหาสารคาม ในกรณีนี้แม้ว่าชาวบ้านทั้งสองหมู่บ้านมิได้มีจุดกำเนิดมาจากแหล่งเดียวกัน ก็สามารถที่จะมีและนับถือดอนปูดาร่วมกันได้ ดอนปูดาดูที่นี้มีเนื้อที่ประมาณ 4 ไร่ สำหรับการเลี้ยงผีปูดาดูและความเชื่อในเรื่องผีปูดาดูนั้น มีลักษณะคล้ายกับบ้านฝาง แต่ผีปูดาดูที่นี้เลี้ยงโดยโกต้มและสุรา ช่วงเวลาที่เลี้ยงทำในเดือน 6 ก่อนลงทำนา และมีการขอตัว ควาย และเขียนรายชื่อสมาชิกของครอบครัว ใส่กระดาษ ไปมอบให้เจ้าเช่นเดียวกับที่บ้านฝาง ในช่วงแรก ๆ นั้นที่บ้านกะพีไม่มีเจ้าประจำหมู่บ้าน โดยเจ้าที่ทำหน้าที่นี้อยู่ที่บ้านเขื่อน แต่เมื่อไม่นานมานี้ ชาวบ้านได้แต่งตั้งให้ผู้อาวุโสของหมู่บ้าน คนหนึ่งทำหน้าที่เป็นเจ้า อย่างไรก็ตามการเลี้ยงปูดาดูประจำปีมิได้ทำแยกต่างหากเฉพาะยังคงทำร่วมกับชาวบ้านเขื่อน

บ้านเหล่าเกวียนหัก ก็มีปูดาดูและดอนปูดาดูของหมู่บ้าน ตามคำบอกเล่าของชาวบ้าน ดอนปูดาดูมีมาตั้งแต่เริ่มแรกตั้งหมู่บ้าน สำหรับความเชื่อในเรื่องผีปูดาดูที่บ้านเหล่าเกวียนหักก็มีลักษณะที่คล้ายกับอีก 2 หมู่บ้านที่กล่าวมา แต่ปูดาดูของบ้านเหล่าเกวียนหักต้มสุรา ขอบของควาย เจ้าจะทำหน้าที่ในการเลี้ยงผีปูดาดูในช่วงใกล้เคียงกับทำบุญเบิกบ้านคือเดือนหก ผีปูดาดูที่บ้านเหล่าเกวียนหักกำลังเผชิญกับการท้าทายที่สำคัญคือ เอกชนภายนอกหมู่บ้านได้มากว้านซื้อที่ดินรอบดอนปูดาดูทำให้ดอนปูดาดูไม่มีทางเข้าออก เมื่อเร็ว ๆ นี้ทางเจ้าของที่ดินมีแผนที่จะทำการก่อสร้างโรงงานบนที่ดินรอบ ๆ ดอนปูดาดู (ซึ่งจะทำให้ดอนปูดาดูถูกปิดล้อม) ชาวบ้านบอกว่าปูดาดูไม่ชอบ ซึ่งการไม่ชอบของผีปูดาดู แสดงออกโดยการที่เจ้าของที่ดินที่ขายที่ดินให้แก่ายทุนมีการเจ็บป่วย ไม่สบายขณะนี้โครงการก่อสร้างโรงงานของเอกชน ยังคงระงับไว้ไม่มีการเคลื่อนไหวใด ๆ เนื่องจากสภาวะเศรษฐกิจยังไม่เอื้ออำนวย

ประเด็นที่เป็นที่น่าสนใจเกี่ยวกับปูดาดูในบ้านเหล่าเกวียนหักคือ ศาลปูดาดู และดอนปูดาดูของบ้านเหล่าเกวียนหักมิได้มีเพียงแห่งเดียวเท่านั้น ยังมีศาลปูดาดูอีกแห่งหนึ่งซึ่งเรียกว่าตาดูสระหนองแก ตามความเชื่อของชาวบ้านนั้น ศาลปูดาดูแห่งแรกหรือบางที่ชาวบ้านเรียกว่า "ฮาอีกบ้าน" มีความสำคัญมากกว่า ศาลปูดาดูทั้ง 2 แห่งมีหน้าที่เหมือน ๆ กัน แต่เป็นที่น่าสนใจก็คือว่าศาลปูดาดูสระหนองแกตั้งอยู่ในที่สาธารณะซึ่งในปัจจุบันนี้จัดสรรให้ครัวเรือนไม่มีที่ดินได้อยู่อาศัยจำนวนกว่า 50 หลังคาเรือน แม้ว่าจะยังไม่อาจสรุปได้ว่ากลุ่มคนจนเหล่านี้สถาปนา "ปูดาดู"

ของตนเองขึ้นมาเป็นการเฉพาะ แต่ก็ทำให้เราเห็นได้ว่าปูตาในแต่ละชุมชนไม่จำเป็นต้องมีทีเดียวเสมอไป ชาวบ้านเหล่าเกวียนหักมีความเชื่อและนับถือผีปูตาทั้ง 2 ที่ และมีจำคนเดียวกัน

นอกจากผีปูตาของหมู่บ้านทั้งสามนี้ ผู้วิจัยยังได้มีโอกาสสัมภาษณ์เกี่ยวกับเรื่องผีปูตาในหมู่บ้านอื่น ๆ อีก ซึ่งมีลักษณะที่สำคัญที่น่าจะกล่าวเพิ่มเติมในที่นี้สองประการ ประการแรก การสืบทอดตำแหน่งจำไม่มีแบบแผนที่แน่นอนตายตัว ตำแหน่งจำไม่ได้เป็นเครื่องชี้แสดงถึงฐานะทางเศรษฐกิจ มีชุมชนบางแห่งที่ผู้วิจัยพบว่า คนจนก็เข้ามาดำรงตำแหน่งจำเป็นบางช่วง ประการที่สอง ดอนปูตาซึ่งเป็นที่สถิตยของผีปูตาที่ชาวบ้านยึดถือร่วมกันนั้น มักจะถูกรุกโดยผู้มีอำนาจโดยเฉพาะอำนาจทางการ(รัฐ) อย่างเช่นที่หมู่บ้านหนึ่งในตำบลกุดกว้าง อำเภอนหนองเรือ ผู้ใหญ่บ้านได้รุกเข้าไปยึดครองที่ดินดอนปูตาจนหมด เมื่อผู้ใหญ่บ้านคนนั้นลงจากตำแหน่ง ชาวบ้านได้นำเรื่องนี้ขึ้นมาพิจารณา และจะฟ้องร้องผู้นำ จนกระทั่งผู้นำยินยอมสละที่ดินใหม่ให้เป็นที่ดินของตาปู แต่การที่ที่ดินดอนปูตาถูกบุกรุกโดยผู้นำหมู่บ้านทำให้ประเพณีการเลี้ยงผีปูตาต้องยกเลิกไปด้วยแม้ว่าชาวบ้านจะได้รับที่ดินทดแทนผีปูตาคืนมา แต่ที่ดินดังกล่าวก็ไม่ได้นำไปใช้เป็นดอนปูตาใหม่

การมีตำแหน่ง "จำ" ในชุมชนหมู่บ้าน ถือได้ว่าเป็นสถาบันที่ชุมชนสร้างขึ้นเพื่อให้มีการติดตาม และควบคุมให้คนในชุมชนปฏิบัติตามบรรทัดฐานของสังคม หากมีการฝ่าฝืนก็จะมีมาตรการที่บังคับให้มีการปฏิบัติที่ถูกต้อง ตำแหน่งจำนี้ไม่มีปรากฏในทำเนียบของตำแหน่งของรัฐโบราณ โดยเฉพาะตำแหน่งที่จะต้องเข้าไปต้อนน้ำพิพัฒน์สัตยา ดังนั้นจำจึงถือว่าเป็นสถาบันของชุมชน อย่างไรก็ตามการทำหน้าที่ในการสำรวจจำนวนคนและสัตว์ของแต่ละครัวเรือนโดยที่หัวหน้าครัวเรือนจะต้องรายงานจำนวนวัว ควาย และคนให้แก่จำทราบนั้น ทำให้มีข้อสงสัยว่าการทำหน้าที่ของจำในสมัยโบราณจะเกี่ยวข้องกับผู้ปกครองหรือไม่ เพราะการรู้จำนวนคน สัตว์ที่ใช้แรงงานนั้น ถือว่ามีความสำคัญและมีความจำเป็นต่อผู้ปกครองยิ่ง

สิ่งที่เราอาจจะวิเคราะห์ได้ว่า ผีปูตาเห็นแหล่งที่สำคัญที่ทำให้คนในชุมชนมีความร่วมมือก็คือ การยึดถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์อันเดียวกันน่าจะทำให้เกิดความเป็นเอกภาพ นอกจากนั้นผีปูตามีกลไกที่จะทำให้เกิดการปฏิบัติตามบรรทัดฐานอย่างมีประสิทธิภาพทั้งในลักษณะที่เป็นองค์กรหรือตำแหน่งบุคคลคือจำ และความเชื่อถือของชาวบ้าน อย่างเช่นชาวบ้านเล่าว่า ครั้งหนึ่งมีการขโมยปลา จากเบ็ดราวของชาวบ้าน ผู้ต้องสงสัยให้การปฏิเสธตลอด แม้ว่าจะมีการสาบานให้ฟ้าผ่า แต่เมื่อมีบอกล่าวได้ว่าทำจริงขอให้ตาปูหักคอ คนที่ต้องสงสัยถึงกับหน้าถอดสีและยอมรับในทันที อย่างไรก็ตามในการดูแลสารทุกข์ของชุมชน และสัตว์เลี้ยงภายในชุมชนของผีปูตามีความสำคัญน้อยลง ทั้งนี้เพราะสัตว์เลี้ยง อย่างเช่นควายมีความสำคัญต่อชาวบ้านน้อยลง ในขณะที่เดียวกันชาวบ้านก็ หันไปพึ่งบริการด้านสาธารณสุข เมื่อมีปัญหาทางสุขภาพ แต่หน้าที่อย่างใหม่

ของผีปูดาก็มีเพิ่มขึ้น กล่าวคือคุ้มครองผู้ที่เดินทางออกไปแสวงโชคภายนอกชุมชน ที่หมู่บ้านทั้ง 3 เมื่อคนหนุ่มสาวจะ เดินทางไปทำงานต่างถิ่นก็จะมีกร "คอบ" คือบอกกล่าวผีปูด่า ขอให้คุ้มครอง เมื่อผู้เดินทางไปแสวงโชคนอกหมู่บ้าน ประสบโชคดี (ได้งานทำที่ดี มีความอยู่ดีอยู่รอดปลอดภัย) ก็จะกลับมาแก้บนผีปูด่า ที่บ้านฝางน้อย แรงงานอพยพที่ประเทศเกาหลี ได้ส่งเงินมาให้ชาวบ้าน ทำการบูรณะศาลปูด่า และที่บ้านเหล่าเกวียนหัก กลุ่มแรงงานที่อพยพไปรับจ้างตัดอ้อย ซึ่ง จำเป็นต้องจากหมู่บ้านไปเป็นเวลา 3-4 เดือน ก็จะมา "คอบ" ปูด่า ก่อนจะเดินทาง และเมื่อเดินทาง กลับมาก็จะมาเลี้ยงปูด่าเสมอ ในแง่นี้จะเห็นได้ว่า นอกจากปูด่าจะทำหน้าที่ในการเป็นขวัญ และกำลังใจสำหรับนักเผชิญโชค ที่อพยพออกไปทำงานนอกชุมชนแล้ว ปูด่ายังเป็นสัญลักษณ์ที่ โยงยึดเอาบุคคลผู้เดินทางอพยพ เข้าไว้เป็นส่วนหนึ่ง หรือเป็นสมาชิกของชุมชนด้วย

ธรรมหรือหมอธรรม

ชาวบ้านมักจะอธิบายว่า "ธรรม" ตรงกันข้ามกับ "ผี" และเข้ากันไม่ได้ อย่างผีปูด่าที่ได้ อธิบาย ที่ผ่านมา แม้จะจัดอยู่ในกลุ่มผีที่ปกปักรักษาชาวบ้าน แต่ก็ยังถือว่าเป็นคนละพวกกับ ธรรม คำว่า "ธรรม" ที่ชาวบ้านพูดถึงนี้เป็นคาถาที่ยกเอามาจากคำของพระพุทธเจ้าและมีความ ศักดิ์สิทธิ์ หรือมีอำนาจเหนือธรรมชาติที่จะดลบันดาลให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ได้ คำว่า "ธรรม" ในความ หมายของชาวบ้าน จึงตรงกับคำว่า "คาถาอาคม" มากกว่าหมายถึงพระธรรมคำสอนของพระพุทธเจ้า คาถาธรรมเป็น คำที่มนุษย์ธรรมดาไม่อาจจะเข้าใจได้ ธรรมใช้สำหรับปราบมารหรือผี ดังนั้นโดย หลักแล้วผู้ที่ถือธรรมจะไม่นับถือผี ชาวบ้านฝางน้อยผู้มีประสบการณ์ตรงในเรื่องนี้เล่าว่า ตัวเขาถือ ธรรมและแต่งงานกับคนที่ถือผี ครั้งหนึ่งเขาพาภรรยาเขาไปเยี่ยมบ้านเกิด และนอนค้างที่บ้านเขาที่ เป็นบ้านของผู้ที่ ถือธรรม เมื่อตกตอนกลางคืนภรรยาเขามีอาการทรมานทรมาย ไม่สามารถที่จะนอน หลับได้ จนตัวเขาต้องไป "คอบ" ธรรม ภรรยาเขาจึงสามารถนอนหลับได้

ผู้ที่จะเป็นหมอธรรมจะต้องผ่านการเรียน "ธรรม" โดยทั่วไปแล้วมักจะเป็นผู้อาวุโสในตระกูล มีวัตรปฏิบัติที่เหมาะสม คนที่เป็นหมอธรรมแล้วจะมีข้อห้ามหรือ "ขะล้า" ที่เคร่งครัด อย่างเช่น ไม่ฆ่าสัตว์ ไม่ดื่มสุรา ไม่ทานข้าวที่บ้านที่กำลังมีงานศพ เป็นต้น ทุกวันพระ ผู้ที่เป็นลูกธรรมจะนำ ดอกไม้ธูปเทียนไปที่บ้านของหมอธรรมที่ตนเองนับถือเพื่อเอาดอกไม้ม้า "ขึ้นฮ้าน" หรือการบูชาธรรม การบูชาธรรมดังกล่าวนี้ถ้าหากจะมองจากทัศนะทางวิชาการก็คือการแสดงตนเป็นสมาชิกกลุ่ม และการแสดงให้เห็นว่าครัวเรือนนั้น ๆ ยังมีความภักดี (Royalty) ต่อกลุ่ม นอกจากนี้ เมื่อมีการ เจ็บป่วย โดยเฉพาะการเจ็บป่วยที่เกิดจากการกระทำของผี หมอธรรมก็สามารถที่จะรักษาให้หายได้ ในปัจจุบันไม่พบหมอธรรมในทั้ง 3 หมู่บ้านแล้ว ชาวบ้านผู้ยังคงถือธรรมก็จะเก็บดอกไม้ "ขึ้นฮ้าน" บูชาธรรมซึ่งมักจะเป็นที่เดียวกันกับหิ้งพระพุทธรูปประจำบ้านของตนเอง

ที่บ้านกะพี้ มีการปฏิบัติเกี่ยวกับเรื่องธรรมที่แตกต่างออกไป ถึงแม้ว่าคำว่าธรรมจะมีความหมายเหมือนกับที่ได้กล่าวมาข้างต้น ความแตกต่างดังกล่าวนี้มาจากประสบการณ์เฉพาะหรือประวัติศาสตร์ในบ้านกะพี้เองคือ เมื่อราว ๓0-40 ปีที่ผ่านมามีชาวบ้านคนหนึ่ง ไปเสียชีวิตที่โรงพยาบาล ตามประเพณีแล้ว คนที่เสียชีวิตนอกหมู่บ้าน จะนำเข้ามาในหมู่บ้านไม่ได้ ในตอนแรกศพของผู้ที่เสียชีวิตได้นำมาไว้ที่เกียงนาแต่เมื่อตกเย็นญาติพี่น้องได้ตัดสินใจนำศพเข้ามาทำพิธีในหมู่บ้าน จากนั้นปรากฏว่ามีชาวบ้านเสียชีวิตด้วยเหตุต่าง ๆ ติด ๆ กันจำนวน 9 ศพ ชาวบ้านเชื่อว่าเป็นเหตุอาภพที่เกิดจากการฝ่าฝืนธรรมเนียมประเพณี และเป็นเหตุทำให้ผีร้ายเข้ามาทำร้ายคนในหมู่บ้าน เพื่อแก้ไขปัญหานี้ชาวบ้านได้ไปนิมนต์พระที่มีผู้คนเคารพนับถือและมีชื่อในด้านการทำพิธี โดยพิธีกรรมที่สำคัญก็คือ การจัดตั้ง "หอพระธรรม" ขึ้นใกล้กับ ศาลากลางบ้าน และจัดสร้างหอพระธรรมย่อยประจำทิศทั้งแปดรอบหมู่บ้าน ในช่วงที่ทำพิธีนี้พระที่ได้รับการนิมนต์มาร่วมพิธีจะสวดพุทธมนต์ และสวดคาถาต่าง ๆ ในช่วงเย็น และทำติดต่อกันหลายวัน ในขณะที่ทีมวิจัยกำลังเก็บข้อมูลอยู่ในหมู่บ้าน ได้มีเหตุคล้าย ๆ กันที่ได้เล่าไว้ในตอนต้นเกิดขึ้นที่บ้านกะพี้ อีกคือมีชาวบ้านตายติดต่อกัน 3 คน ชาวบ้านก็ไปนิมนต์พระมาทำพิธี ตามที่เคยได้ทำเมื่อครั้งก่อน

หมอธรรม ที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้นนั้น เป็นเรื่องคาถาอาคม ถ้ามองจากคติในปัจจุบันเป็นเรื่องไสยศาสตร์ลึกลับ ไม่สามารถอธิบายได้ทางวิทยาศาสตร์ อย่างที่ได้กล่าวในตอนต้นแล้วว่า ความเชื่อในเรื่องหมอธรรม ได้เสื่อมคลายลงไปมาก ในปัจจุบันทั้ง 3 หมู่บ้านไม่มีหมอธรรม และไม่มีการนำเอาดอกไม้ไปขึ้นหิ้งในทุกวันพระเพื่อแสดงความภักดีต่อหัวหน้าธรรมเช่นเดียวกับเมื่อก่อน สำหรับผู้ที่ถือธรรมเพียงส่วนน้อยก็ใช้วิธีการเก็บดอกไม้ขึ้นหิ้งบูชาพระพุทธรูปในบ้านของตนเอง อย่างไรก็ตามในกรณีของบ้านกะพี้เราอาจจะพอชี้ให้เห็นถึงรูปแบบการผลิตซ้ำขบวนการของหมอธรรมที่อาจจะเกิดขึ้นได้ กล่าวคือ พระสงฆ์ได้เข้ามาทำหน้าที่แทนหมอธรรม ประเด็นที่น่าสนใจก็คือ "ความภักดี" หรือ Royalty ที่ชาวบ้านกะพี้พยายามที่จะสร้างกลับขึ้นมาอีกครั้งหนึ่งนั้นมิใช่ความภักดีต่อกลุ่ม หากแต่เป็นความภักดีต่อชุมชน ในกรณีอื่น ๆ ที่เราพบเห็นได้ในภาคอีสานหรือภูมิภาคอื่นของประเทศไทยก็คือ การกลายเป็นพาณิชย์กรรม (Commercialization) ของหมอธรรม ซึ่งยังคงมีอยู่จำนวนน้อย กล่าวคือ หมอธรรมได้กลายเป็นผู้ให้บริการในการทำพิธีปลงศพ การปลุกเสก หรือการใช้เวทย์มนต์คาถาอาคมแก้ลูกค้าในวงกว้างนอกเหนือไปจากชุมชน อย่างในกรณีของหมู่บ้านใกล้เคียงกับบ้านฝางน้อย มีผู้ถือธรรมของหมู่บ้านยกระดับขึ้นมาให้บริการในวงกว้าง ลูกค้าของหมอธรรม ดังกล่าวมีทั้งนายตำรวจ ผู้ที่ทำอาชีพค้าขาย และผู้ที่อยู่จังหวัดทางภาคตะวันออกก็มี

ผีฟ้า

ผีฟ้าเป็นความเชื่อเรื่องผีอีกอย่างหนึ่งที่เคยมีอย่างแพร่หลายในทั้งสามหมู่บ้านแต่ในปัจจุบันนี้เริ่มเลือนลางไปบ้าง แต่ก็ยังคงมีปฏิบัติอยู่ ที่บ้านฝางน้อย ชาวบ้านเล่าว่าแต่ก่อนมีผู้หญิงในหมู่บ้านเป็น "นางเทียม" แต่ปัจจุบันนี้เสียชีวิตไปแล้ว มีอยู่ครั้งหนึ่งที่ชาวบ้านในแถบบ้านฝางเป็น "บาด" (ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าเป็นโรคผีตาเซ่) ระบาดไปทั่ว เมื่อมีคนมาให้นางเทียม "ล่ำสอง" ดูพบว่า เป็นการกระทำของผีตาโ่งทั้งนี้เนื่องจากว่ามีพรานชื่อหมายซึ่งเป็นชาวบ้านเข้าไปล่าสัตว์ในแถบภูกระดึง และได้ไปยิงผีตาโ่งจึงเป็นเหตุให้ผีตาโ่งไม่พอใจเอาบาดมาปล่อยให้ติดต่อกันในหมู่บ้านเนื่องจากว่ามีคนเป็นบาดระบาดมาก และชาวบ้านเชื่อว่าการรักษาโดยใช้ผีฟ้าได้ผล จึงทำให้ผีฟ้าแพร่หลายในขณะนั้น

หลักการของการรักษาของผีฟ้าก็คือการ "ล่ำอ้อย²" หรือล่ำอ้อนวอนเพื่อขอความเมตตาจากผีที่ทำให้ผู้ป่วยมีอาการเจ็บป่วย วิธีการแบบนี้ตรงกันข้ามกับหมอธรรมที่ใช้ธรรมเข้าข่มหรือไล่ผี การรักษาแบบผีฟ้าเป็นการยอมอ่อนข้อ และพยายามที่จะทำให้ผีพึงพอใจ ในพิธีกรรมการรักษาจึงออกมาในทางสร้างความปลอดภัย ได้แก่การพ้อนรำเพื่อให้ผีที่ทำให้เกิดการเจ็บป่วยพึงพอใจ ส่วนหมอธรรมใช้คาถาอาคม ใช้แสงอาคมสำหรับตีไล่ผี หรือใช้วิธีอื่น ๆ ซึ่งเป็นการกระทำที่ออกไปในทางรุนแรง (aggressive)

ข้อที่น่าสังเกตอย่างหนึ่งก็คือ ในขณะที่จำหรือหมอธรรมส่วนใหญ่เป็นผู้ชาย (แม้ไม่มีข้อกำหนดที่ชัดเจนว่าจะต้องเป็นชายเท่านั้น) แต่ล่ำผีฟ้าเป็นกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับผู้หญิงเป็นหลัก ในหมู่ผู้ที่นับถือล่ำผีฟ้าจะต้องมีสังกัดหรือขึ้นอยู่กับหัวหน้า ซึ่งเรียกว่าเป็นเจ้าของ "ของรักษา" พิธีกรรมที่สำคัญของความเชื่อในเรื่องผีฟ้ามี 2 อย่าง พิธีกรรมอย่างแรกคือการจัดชุมนุมสมาชิกของกลุ่ม ซึ่งโดยทั่วไปจะจัดในช่วงสงกรานต์ พิธีกรรมแบบนี้เรียกว่าการ "ลงช่วง" และอาจใช้เวลา 3 วันติดต่อกัน โดยสมาชิกของกลุ่มจะนำของบรรณาการ อย่างเช่น เหล้า ผ้า เงิน หรือสิ่งของอย่างอื่นมารวมกันที่บ้านของผู้ที่เป็นเจ้าของรักษา ในระหว่างการลงช่วงนี้ จะมีการเล่นพ้อนรำของสมาชิกด้วย ส่วนพิธีกรรมอย่างที่สอง ก็คือการ "ล่ำสอง" เมื่อสมาชิกของกลุ่มป่วย และสงสัยว่าจะเกิดจากการกระทำของผี ก็จะไปเชิญให้คนที่เป็นเจ้าของรักษาไปทำพิธีล่ำผีฟ้าหรือ "ล่ำสอง" ที่บ้านผู้ป่วย ในวันที่หัวหนากลุ่มมาทำพิธีล่ำสองนั้น สมาชิกกลุ่มที่อยู่หมู่บ้านเดียวกับผู้ป่วยก็จะมาร่วมพิธีที่บ้านของผู้ป่วยด้วย พิธีกรรมจะเริ่มต้นด้วยหัวหน้ากลุ่มเริ่มบทร้องที่มีเนื้อหาเชื้อเชิญให้ผีต่าง ๆ มาร่วมในพิธี และมาเข้าสิงร่างคนที่เข้าร่วมในพิธี หลังจากนั้นสมาชิกที่เข้ามาร่วมก็จะลุกขึ้น

² คำว่าล่ำในที่นี้หมายถึงการขับร้องหมอลำ โดยมีบทร้อง และมีการพ้อนรำเป็นท่วงท่าประกอบด้วย เครื่องดนตรีที่ใช้ประกอบล่ำผีฟ้าคือแคนเพียงอย่างเดียว

ร้ายรำ ซึ่งท่วงท่าและลีลาที่ขึ้นอยู่กับว่า มีฝีมืออะไรเข้ามาลงในร่างและแต่ละคนอาจมีท่วงท่าร้ายรำแตกต่างกันออกไป และเมื่อจบการร้ายรำ คนที่ร่วมในพิธีหรือผู้ป่วยอาจจะถามไถ่ถึงความพึงพอใจของผี และโอกาสที่จะหายจากการเจ็บป่วย ซึ่งคนที่เป็นผู้ทำพิธีก็จะบอก และให้ข้อแนะนำต่าง ๆ ในการปฏิบัติตนของผู้ป่วย

ในปัจจุบันผู้ที่ป็นหัวหน้าผีฟ้า หรือเป็นเจ้าของของรักษาใน 3 หมู่บ้านไม่มีแล้ว แต่ว่าในหมู่บ้านข้างเคียงยังคงมีอยู่ ถ้าเปรียบเทียบกับเรื่องธรรมแล้ว รำผีฟ้ายังคงมีเค้ารูปเดิมอยู่มาก จากการสอบถามในทั้ง 3 หมู่บ้านพบว่ายังมีชาวบ้านจำนวนหนึ่งยังคงเชื่อ และเข้าไปอยู่กับหมอลำผีฟ้า (คือเป็นสมาชิก) ถ้าหากไม่มีการเจ็บป่วยก็จะมีพิธีกรรมลำผีฟ้าเพียงแต่สมาชิกยังคงไปชุมนุมกันในวันลงช่วงที่บ้านของหัวหน้าลำผีฟ้า ซึ่งมักจะเป็นช่วงสงกรานต์ ที่บ้านกะพี้การนับถือผีฟ้ามีความแตกต่างออกไปจากหมู่บ้านอื่น ๆ คือบ้านกะพี้มีข้อห้ามมิให้จัดพิธีกรรมลำผีฟ้าในหมู่บ้าน เพราะว่าชาวบ้านได้มีการจัดตั้งหอธรรมประจำหมู่บ้าน (ธรรมไม่เข้ากับผี) แต่ก็ยังมีผู้ที่นับถือผีฟ้าอยู่ในหมู่บ้านกะพี้จำนวนหนึ่ง มีทั้งผู้ชายและผู้หญิง เมื่อสมาชิกผีฟ้าเหล่านี้ต้องการทำพิธีก็สามารถไปจัดที่บ้านของญาติพี่น้องในหมู่บ้านอื่น หรือไปทำพิธีที่บ้านของหัวหน้าผีฟ้าเลยก็ได้ เมื่อถึงเวลาลงช่วงสมาชิกเหล่านี้ก็สามารถไปร่วมพิธีกรรมได้โดยไม่มีข้อห้าม

ประเด็นที่ควรตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ในที่นี้คือ ประการแรกผีฟ้ายังคงสามารถสืบทอดพิธีกรรมและความเชื่อต่าง ๆ ที่เป็นแบบดั้งเดิมไว้มาก ถ้าหากเราจะมองจากสายตาของนักสังคมวิทยาและมานุษยวิทยาแบบดั้งเดิม เราก็อาจจะบอกได้ว่า ความเชื่อเรื่องผีฟ้ายังคงมีหน้าที่อยู่หน้าที่ดังกล่าวนี้ไม่ได้มีเพียงแต่เรื่องสุขภาพเท่านั้น แต่น่าจะรวมทั้งการสร้าง ความมั่นคงทางด้านจิตใจ ทั้งนี้เนื่องจากว่าสภาพของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว เป็นการสั่นคลอนความมั่นคงของการดำรงชีวิตและการมองไม่เห็นอนาคต ประการที่สองขอบเขตของกลุ่ม หรือสมาชิกผีฟ้า กว้างขวางครอบคลุมพื้นที่หลายชุมชน บางครั้งสมาชิกของกลุ่มผีฟ้าเป็นคนที่มิภูมิลำเนาอยู่จังหวัดไกล ๆ การที่กลุ่มผีฟ้ามีสมาชิกกระจายกันอาณาบริเวณกว้างกว่าขอบเขตของชุมชนหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้านนี้ ทำให้เราสามารถมองเห็น "พลัง" ที่แฝงอยู่ภายในกลุ่มผีฟ้า ตามความคิดเห็นของผู้วิจัยแล้วพิธีกรรมที่ใช้ในกฎผู้มีบุญที่เกิดขึ้นหลายแห่งในภาคอีสานก็มีลักษณะบางอย่างที่คล้ายกับผีฟ้า คือมีการ "ลงช่วง" ร่ายรำเพื่อสร้างความเพลิดเพลินและพึงพอใจให้แก่หัวหน้าขบวนพิธีซึ่งถูกยกระดับจากคนธรรมดาขึ้นมาเป็นผู้วิเศษ

วัดและพระสงฆ์

สถาบันที่ถือว่ามีความสำคัญยิ่งต่อความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน และความร่วมมือระหว่างคนในชุมชนก็คือวัด ความสำคัญของวัดนี้จะเห็นได้จากการที่ทั้ง 3 หมู่บ้าน มีการก่อตั้งวัดภายหลัง

จากที่มีการก่อตั้งหมู่บ้าน และภายหลังจากที่หมู่บ้านมีศาลปู่ตา ทั้ง 3 หมู่บ้านมีวัดประจำหมู่บ้าน แต่มีความเป็นมาและมีบทบาทแตกต่างกันบ้างในรายละเอียด

ชาวบ้านฝางน้อยเล่าว่า วัดบ้านฝางน้อยก่อตั้งมาตั้งแต่เริ่มแรกตั้งหมู่บ้าน โดยอาจจะก่อตั้งภายหลังจากที่มีการตั้งบ้านเรือนที่บ้านฝางได้ไม่นาน วัดบ้านฝางมีการย้ายที่ตั้งวัดถึง 3 ครั้ง เริ่มแรกวัดตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของหมู่บ้าน แต่ได้เกิดไฟไหม้จึงย้ายวัดไปตั้งทางทิศตะวันออกของหมู่บ้าน ซึ่งปัจจุบันนี้เป็นที่ตั้งของศูนย์พัฒนาเด็กเล็กประจำหมู่บ้านครั้งที่สามได้ย้ายมาตั้งที่ปัจจุบัน เนื่องจากว่าผู้ที่มีฐานะดีของหมู่บ้านจำนวน 4 ครอบครัว ได้ร่วมกันยกที่ดินให้เพื่อสร้างวัด ที่ตั้งใหม่ของวัดตั้งอยู่เกือบใจกลางของหมู่บ้าน ซึ่งทำให้สะดวกมากขึ้น

ชาวบ้านที่เคยบวชเป็นเจ้าอาวาส และภายหลังลาสิก และแต่งงานกับหญิงในหมู่บ้านแล้ว ตั้งถิ่นฐานที่บ้านฝางเล่าว่า ในช่วงราว ๆ ปี 2505 นั้น บ้านฝางยังคงมีความกันดาร และถือได้ว่าเป็นหมู่บ้านโง่ ดังนั้นวัดไม่ค่อยมีความสำคัญ ชาวบ้านเองก็ไม่ค่อยให้ความสำคัญกับวัดมากนัก เจ้าอาวาสซึ่งเรียนจบชั้น ม.6 ได้ร่วมกับพระอีกรูปซึ่งมาจากหมู่บ้านอื่น ตั้งเป็นสำนักเรียนสอนหนังสือให้แก่สามเณร ทำให้วัดเริ่มมีบทบาท ทั้งนี้เนื่องจากว่า คนที่บวชเข้ามาในศาสนาพุทธ ส่วนหนึ่งต้องการเข้ามาเพื่อศึกษา และสำหรับชาวอีสานแล้ว การศึกษาถือว่าเป็นบันไดหรือหนทางที่จะทำให้หลุดออกไปจากการเป็นชาวนาได้

แนวคิดที่มองว่าวัดเป็นสถาบันให้การศึกษา และคนที่บวชเข้ามามุ่งที่จะเรียนเพื่อที่หนุนส่งให้ตนเองมีสถานะสูงขึ้นนี้ ปรากฏอย่างชัดเจนที่วัดบ้านกะพี้ โดยวัดนี้ก่อตั้งขึ้นมาเมื่อราวปี พ.ศ.2493 ความจริงแล้วบ้านกะพี้ก่อตั้งมาก่อนที่จะมีวัดเป็นเวลานานมาแล้ว ชาวบ้านเล่าว่าก่อนที่จะยังไม่สร้างวัด ชาวบ้านก็ไปทำบุญที่วัดบ้านเขื่อน ซึ่งอยู่ห่างออกไปราว 1 กิโลเมตร ภายหลังจากชาวบ้านเห็นว่าไม่ค่อยสะดวก อยากมีวัดเป็นของตนเอง จึงได้ปรึกษากับเจ้าคณะตำบล และเจ้าคณะตำบลก็เห็นด้วยและให้การสนับสนุนโดยจัดหาพระมาจำพรรษา แต่อยู่มาไม่นานวัดเกิดร้างไม่มีพระจำพรรษา เหตุผลที่สำคัญที่วัดร้างก็คือ ที่วัดนี้ไม่มีสำนักเรียน พระและสามเณรส่วนมากที่บวช และต้องการเรียน ก็เดินทางไปจำพรรษาที่วัดอื่น ส่วนหนึ่งเดินทางไปกรุงเทพฯ ก่อน พ.ศ. 2500 เล็กน้อย ชาวบ้านกะพี้ได้ย้ายวัดมาอยู่ในที่ปัจจุบัน และย้าย (ขยับ) ที่อีกครั้งเพื่อให้วัดติดกับถนนที่สร้างขึ้น ในปี พ.ศ.2505 ปัญหาการไม่มีพระอยู่จำพรรษามีอยู่เรื่อยมา แม้ในปัจจุบันก็มีหลวงพ่ออยู่จำพรรษาเพียงรูปเดียวเท่านั้น

การสร้างวัดของทั้ง 3 หมู่บ้าน เกี่ยวกับแนวคิดในเรื่องบุญ และการทำบุญของชาวบ้าน คำว่า “บุญ” นี้ถ้าตีความหมายที่ชาวบ้านมักจะยึดถือก็คือ ผลที่เกิดจากการกระทำของตนเอง ซึ่งรวมถึงการกระทำจากชาติปางก่อน ผลบุญ หรือผลจากการกระทำนี้อาจจะมีทั้งผลดี (เรียกว่า กุศล) และที่ผลที่ไม่ดี (เรียกว่า อกุศล) ผลในทางดีมักจะเกิดจากการให้ทานหรือการบริจาค รวมถึง

การทำกิจกรรมอื่น ๆ วัดได้ก่อสร้างขึ้นมาเพื่อรองรับแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องบุญและการทำบุญของชาวบ้าน ทั้งนี้เนื่องจากว่าในพิธีกรรมการทำบุญ จำเป็นต้องใช้พระสงฆ์และวัดเป็นสำคัญ เราจะเห็นได้ว่าพิธีการทำบุญตามประเพณีฮิดลิบสองคองลิบลี (จะกล่าวรายละเอียดต่อไป) ซึ่งเป็นประเพณีส่วนรวมของชุมชน ก็ทำที่วัดเป็นหลัก แม้การทำบุญบ้านของแต่ละครัวเรือน ก็นิยมนิมนต์พระทำการสวดเจริญพุทธมนต์ ดังนั้น วัดและพระจึงมีความสำคัญยิ่งต่อวิถีชีวิตของชาวบ้าน

ประเด็นที่สำคัญควรจะกล่าวไว้ เกี่ยวกับแนวคิดในการทำบุญของชาวบ้านก็คือ ผลบุญอันเกิดจากการทำบุญเป็น “ทรัพยากรส่วนบุคคล” และ ไม่อาจจะหยิบยกให้คนอื่นได้ คำกล่าวนี้ยืนยันได้จากคำกลอนของโหมะก ของงานทำบุญที่เชิญชวนให้คนมาร่วมทำบุญบริจาคทาน คำพูดที่โหมะกพูดมักจะมีคำดังกล่าวต่อไปนี้ซ้ำ ๆ อยู่เสมอ

*“การทำบุญเปรียบเหมือนกับเรารับประทานอาหาร เมื่อเรารับประทาน
ก็จะอิ่มท้องของตัวเอง เราเอง มิได้ไปอิ่มท้องของผู้อื่นที่ไม่ได้ทานข้าว”*

คำกล่าวข้างต้นนี้ ได้สะท้อนให้เห็นหลักคิดทางพระพุทธศาสนาอันหนึ่ง ซึ่งถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่า สนับสนุนลัทธิปัจเจก คือมุ่งบรรลุผลส่วนตน (ซึ่งเราได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 2) แม้จะนั้นก็ตาม แนวคิดในเรื่องการทำบุญมิได้ส่งผลกระทบเพียงแค่การทำให้บุคคลมีความอิ่มเอิบหรือได้กุศล (ซึ่งอาจจะส่งผลต่อตัวเขาทั้งชาตินี้ และหรือชาติหน้า) เท่านั้น หากแต่ว่าแนวคิดเรื่องการทำบุญของชาวบ้านได้ส่งผลต่อวิถีชีวิตความเป็นอยู่ของชุมชนด้วย การทำบุญเป็นการให้โดยปราศจากเงื่อนไข ไม่ใช่การแลกเปลี่ยน และมีความหมายมากกว่า “gift” ในทางวิชาการด้วย เนื่องจากว่าการทำบุญนั้นผู้รับอาจจะเป็นไปได้ทั้งสาธารณะ และปัจเจก แม้ว่าแนวคิดเรื่องการทำบุญของชาวบ้าน จะเปลี่ยนไปมากแล้วแต่แนวคิดดังกล่าวยังคงเกี่ยวข้องกับวัดและพระพุทธศาสนา หรือหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งคือ วัดยังคงเป็นศูนย์กลางของการทำบุญของชาวบ้าน

อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าแนวคิดเกี่ยวกับเรื่องการทำบุญจะได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่า สนับสนุนให้เกิดลัทธิปัจเจก แต่การแสวงหาการหลุดพ้นในอุดมการณ์ของศาสนาพุทธ ก็ใช้แนวทาง การสละกิเลสหรือการสละวัตถุ แนวคิดเรื่องการทำบุญจึงน่าจะถือได้ว่า เป็นรากฐานทางจริยธรรม ที่ทำให้เกิดการแบ่งปันและการให้ทาน หรือทำให้เกิดวิถีปฏิบัติแบบชาวบ้าน โดยรวมถึงเรื่องของ ความเอื้ออาทร เมตตา น้ำใจไมตรี และอื่น ๆ สิ่งเหล่านี้ก็คือสต็อกของทุนทางสังคม ซึ่งพร้อมที่จะแปรเปลี่ยนออกมาเป็นความร่วมมือ หรือพลังทางสังคมด้านอื่น ๆ และทุนทางสังคมเหล่านี้ ล้วนมีรากฐานมาจากอุดมการณ์ของศาสนาพุทธ เมื่ออุดมการณ์ทางศาสนาและวิถีปฏิบัติตามครรลองของศาสนาเสื่อมคลายลงไป ก็หมายถึงสต็อกของทุนทางสังคมได้เสื่อมลงไปในตัวเอง การเสื่อมคลายลงของ

อุดมการณ์และวิถีปฏิบัตินี้ ชาวบ้านส่วนหนึ่งมองว่า นำไปสู่ปัญหาต่าง ๆ เช่น ปัญหาวัยรุ่นติดยา ปัญหาความแตกแยกในครอบครัว ตลอดจนปัญหาทางเศรษฐกิจของชุมชนด้วย

การเสื่อมสลายของอุดมการณ์และวิถีปฏิบัติของศาสนาพุทธ แสดงให้เห็นได้อย่างชัดเจนจากการเสื่อมคลายลงของวัดและวิถีปฏิบัติในทางศาสนาของชาวบ้าน ในปัจจุบันการบวชพระเป็นเพียงสัญลักษณ์ของการอุทิศกุศลให้แก่บิดา-มารดา การบวชพระจึงอาจใช้เวลาเพียงแค่วัน 7-15 วันเท่านั้น ผลสืบเนื่องต่อมาก็คือ จำนวนพระสงฆ์ที่จำพรรษาหรืออยู่ประจำอยู่ในวัดใน 3 ชุมชนซึ่งเป็นเพียงวัดเล็ก ๆ จึงหายากมากขึ้นทุกที ในขณะที่ผู้วิจัยเก็บข้อมูลสนามอยู่นั้น พระที่จำพรรษาอยู่ที่วัดบ้านฝางน้อย และวัดบ้านกะพี้มีเพียงวัดละหนึ่งรูปเท่านั้น และเป็นพระที่ชาวบ้านนิมนต์มาจากหมู่บ้านอื่น ในขณะที่วัดบ้านเหล่าเกวียนหักซึ่งถือว่าเป็นวัดที่ใหญ่กว่า มีพระ 2-3 รูปจำพรรษาอยู่ในปีที่ผ่านมานี้ นอกจากว่าบุคคลากรที่จะเข้าไปทำหน้าที่ในศาสนามีจำนวนน้อยแล้ว ก็ยังมีปัญหาในเรื่องคุณภาพของบุคคลากรคือพระที่มีอยู่ด้วย อย่างเช่นพระวัดป่าที่บ้านกะพี้ พระได้นำเอาเงินผ้าป่าซึ่งมีคณาภทอดถวาย และพระเป็นผู้เก็บรักษาไว้ ไปซื้อรถยนต์ และทำให้ชาวบ้านไม่พอใจ ผู้นำชาวบ้านไปพูดคุยกับพระรูปนั้น เพื่อที่จะเกลี้ยกล่อม และขอให้พระคืนเงินผ้าป่าที่นำเอาไปซื้อรถ แต่พระรูปนั้นไม่ยอมสุดท้ายจึงหนีไปอยู่ที่อื่น จากการสัมภาษณ์พูดคุยกับชาวบ้านในหมู่บ้านทั้งสาม ชาวบ้านมองว่าพระส่วนหนึ่งบวชเข้ามาเพื่อแสวงหาความมั่งคั่งในทางวัตถุ ซึ่งมาจากค่านิยมในการบริจาคนอกเหนือจากการ “สวด” เป็นภาษาบาลี นอกจากนั้น พระยังถูกชาวบ้านต่อว่าว่า ไม่ค่อยรักษาความสะอาด ปลอ่ยให้วัดทรุดรัง ชาวบ้านจะต้องลงแรงกันออกมาถางหญ้าที่วัดเป็นครั้งคราว

ปัญหาของวัดที่ได้กล่าวไว้ในตอนต้น ชี้ให้เห็นว่า มีปัญหาในแง่ของการผลิตซ้ำของทุนทางสังคมที่เกี่ยวข้องกับอุดมการณ์และวิถีปฏิบัติในศาสนาพุทธในชุมชน ปัญหาที่สำคัญส่วนหนึ่งมาจากองค์กรของพระสงฆ์ นอกจากศาสนาจะเป็นกลไกที่ประสานยึดเหนี่ยวทางจิตใจสำหรับผู้คนในการดำเนินชีวิต และทำให้ผู้คนในชุมชนเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ศาสนายังถูกใช้เป็นเครื่องมือของผู้ปกครอง ดังนั้นการจัดองค์กรทางศาสนาที่เหนือขึ้นไปจากชุมชนจึงมีฝ่ายบ้านเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง การจัดองค์กรของศาสนาพุทธครั้งที่สำคัญที่สุดเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔³ ซึ่งมีการปฏิรูปองค์กรทางด้านการปกครองของสงฆ์ การปฏิรูปดังกล่าวนี้ ในช่วงต่อมาทำให้การควบคุมพระสงฆ์อยู่นอกเหนือจากอำนาจของชุมชน อย่างในหมู่บ้านใกล้เคียงกับบ้านฝางน้อย ชาวบ้านจับได้ว่ากระทำผิดพระวินัย โดยอยู่ในห้องตามลำพังกับโยมผู้หญิงในตอนกลางคืนคือ พระรูปนั้นไม่ยอมลาสิกขาตาม

³ ดูรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ปริญญาเอกของ Opat Panya, 1995 Change From Within: Adaptation and Self - Determination in Three Rural Communities of the Northeast Thailand 1900 - 1992. Ph.D. Thesis: The Victoria University of Wellington.

ข้อเรียกร้องของชาวบ้าน และทำให้เรื่องนี้ต้องเข้าไปสู่กระบวนการทางปกครองของสงฆ์ ซึ่งเรื่องจะต้องผ่านเจ้าคณะตำบล อำเภอ ขึ้นไปจนถึงเจ้าคณะจังหวัด และมีการสอบสวนซึ่งฝ่ายญาติโยมในหมู่บ้าน ไม่ได้มีส่วนในการเป็นกรรมการ การเสื่อมคลายขององค์พระสงฆ์จึงมิได้เป็นปัญหาแต่เพียงระดับบุคคลากร คือตัวพระสงฆ์และชาวบ้าน แต่เป็นปัญหาในระดับโครงสร้าง ความอ่อนแอของการจัดองค์กรเช่นนี้ ทำให้พระและวัดไม่อาจจะทำหน้าที่ในการผลิตซ้ำ หรือการเสริมสร้างอุดมการณ์ขึ้นมาใหม่ หน้าที่ของพระและวัดในชุมชน จึงมีเพียงการทำพิธีกรรมทางศาสนาเท่านั้น

ธรรมเนียมประเพณี

ถ้าหากเราจะตั้งคำถามว่า ชาวบ้านในภาคอีสานมีสถาบันชุมชนอะไร ที่ยึดเหนี่ยวคนในชุมชนในการอยู่รวมกัน หรือเป็นเครื่องมือที่ทำให้คนในชุมชนให้ความร่วมมือซึ่งกันและกัน เอาชนะปัญหาอุปสรรคต่าง ๆ ได้คำตอบที่เราจะได้ในเบื้องต้นที่สุดน่าจะเป็นเรื่องธรรมเนียมประเพณีของชาวอีสานที่เรียกว่า "ฮีสสิบสอง คองสิบสี่" สถาบันชุมชนดังกล่าวนี้ มีการผลิตซ้ำ สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน ในแง่นี้ ฮีสสิบสองคองสิบสี่ จึงเป็นทุนทางวัฒนธรรมที่สำคัญอย่างหนึ่งของชุมชน ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงต่อไป

แนวคิดในทางวิชาการเกี่ยวกับเรื่อง ยังมีความเชื่ออันหนึ่งซึ่งอาจจะไม่ตรงกับข้อเท็จจริงนัก ก็คือความเชื่อที่ว่า ชุมชนทางภาคอีสานมีการก่อเกิดและพัฒนาขึ้นมาโดยได้รับอิทธิพลของรัฐ น้อยกว่าชุมชนในภูมิภาคอื่น ๆ คำว่าอิทธิพลของรัฐ ในที่นี้ก็มักจะมีความหมายถึงรัฐภาคกลางโดยเฉพาะ เมื่อเป็นเช่นนี้ จารีตประเพณีของชุมชน จึงน่าจะเป็นสิ่งที่วิวัฒน์ (evolved) ขึ้นมาพร้อมกับพัฒนาการและการคลี่คลายขยายตัวของชุมชน และเช่นเดียวกัน แนวคิดอยู่เบื้องหลังการมองประเพณีฮีสสิบสองคองสิบสี่ของชาวอีสานมักจะมองว่า เป็นประเพณีของชาวบ้าน ซึ่งแตกต่างหรือยืนอยู่ตรงข้ามกับสถาบันของรัฐ

อย่างไรก็ตาม มีร่องรอยที่เป็นหลักฐานที่จะบอกเราได้ว่า ในประเพณีฮีสสิบสอง คองสิบสี่นั้น ได้รับอิทธิพล หรืออาจจะก่อกำเนิดมาจากชนชั้นผู้ปกครอง ในเอกสารชื่อ "ประมวลสูตรขวัญ และโลกต่าง ๆ มีพร้อมทั้งเข้าคองเขย และฮีสสิบสองคองสิบสี่" ซึ่งรวบรวมโดยปัญญาชนท้องถิ่นชื่อ บุญ ปริบุญโน ในตอนท้ายของฮีสสิบสองคองสิบสี่ กล่าวไว้ดังนี้

"เดือน 12 ช่วงหรือบูชาอุสุภพญานาค 15 ตระกูล และแห่งพระเจ้าชีวิต ไปนมัสการ พระธาตุศรีธรรมมาโคกราชเอ็งพระยาฟ้ารั่ม เอาพระไตรปิฎกขึ้นมาแต่เมืองอินทปัตถ์มหานคร จึงเดิมคลองสิบสองขึ้นมาอีก แต่นั้นมาจึงให้วิญญูแก้วเจ้าทั้งสามประกายนั้นแลฯ" (หน้า 36)

นอกจากนั้น ในคองสิบสี่ที่ผู้รวบรวมคนเดียวกันรวบรวมได้ ในหนังสือเล่มเดียวกันนี้ก็มีข้อความที่คล้ายคลึงกัน ซึ่งขอยกตัวอย่างบางตอนของคองสิบสี่มาให้เห็นดังนี้

“เป็นท้าวพระยา คั้นถึงเดือน 9 จำเรฎ (ดับ - หมายถึงแรม 15 ค่ำ - ผู้วิจัย) ให้ปาวเดิน
ราษฎรบ้านเมืองทานห่อข้าวประดับดิน ไปหาปู่ย่าตายาย ถูกเจ้าหลานเหลน อันอนิจกรรม
ไปสู่ปรโลกหน้าทั่วทุกแห่ง สิบอ้อยน้อยใหญ่ลงมาถึงน้ำพระพิพัฒน์ ถวายสัตยานุสติย์
อีกคนหนึ่ง แล้วช่วงเฮืออุสุภนาคปากดงและปากด่าน กับพญานาคทั้ง 15 ตระกูล
อันรักษากันเมืองให้ชื่นชมยินดี บ้านเมืองจึงอยู่เย็นเป็นสุข ข้าวกล้าไร่นาบริบูรณ์” (หน้า 40-41)

ข้อความอย่างเช่น “แห่พระเจ้าชีวิต” หรือ “สิบอ้อยน้อยใหญ่ลงมาถึงน้ำพระพิพัฒน์” ดังที่ได้คัดมาไว้ในตอนต้นนี้ชี้ให้เห็นว่า ฮีตสิบสองคองสิบสี่ ไม่ได้ปราศจากอิทธิพลของรัฐ การมองวัฒนธรรมชุมชนแบบที่จัดเข้าให้อยู่ในมุมตรงข้ามกับสถาบันรัฐ จึงอาจจะทำให้เรามองเห็นสถาบันชุมชนเพียงมิติเดียว และมองข้ามส่วนที่ซ้อนทับหรือกลืนกลายกัน (coalesce) และการซ้อนทับและกลืนกลายระหว่างสถาบันชุมชนและรัฐ ก็ไม่ได้หมายความว่า ธรรมเนียมประเพณีดังกล่าวนี้ เป็นเครื่องมือของชนชั้นผู้ปกครองเท่านั้น แต่เป็นเครื่องมือหรือกลไกที่ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์ในวิถีชีวิตของเขาด้วย กล่าวคือฮีตสิบสองคองสิบสี่เป็นหลักปฏิบัติในการอยู่ร่วมกัน เป็นพื้นฐานสำหรับสร้างความร่วมมือในชุมชน การที่เราจะสามารถทำความเข้าใจวัฒนธรรมชุมชนในแง่นี้ได้ เราจำเป็นต้องดำเนินการสองด้าน คือด้านหนึ่ง เราจำเป็นต้องสืบย้อนเข้าไปในประวัติศาสตร์ เพื่อให้เห็นทั้งเค้าร่างเดิมและการซ้อนทับกลืนกลายของวัฒนธรรมชุมชนและสถาบันอื่น ๆ อีกด้านหนึ่ง เราจะต้องพิจารณาจากวิถีการดำเนินชีวิตประจำวัน เพื่อเผยให้เห็นว่า สถาบันที่มีและดำรงอยู่นั้น ชาวบ้านในฐานะที่เป็นผู้กระทำการได้ใช้ประโยชน์อย่างไร ในการวิเคราะห์ฮีตสิบสองคองสิบสี่ เราจะเริ่มการพิจารณาจากเค้าร่างของธรรมเนียมประเพณีอันนี้ ที่มีมาตั้งแต่อดีตก่อน

ฮีตสิบสอง เป็นข้อกำหนดในการ “ทำบุญ” หรือพิธีกรรมการเฉลิมฉลอง ซึ่งคนในชุมชนยึดถือปฏิบัติสืบต่อกันมา และในรอบปีหนึ่ง มีพิธีกรรมการทำบุญ และการเฉลิมฉลองที่สำคัญ 12 ครั้ง จึงเรียกว่า ฮีตสิบสอง (และคำว่าฮีตนี้ในภาษาไทยภาคกลางในปัจจุบัน น่าจะหมายถึงจารีต) การเฉลิมฉลองตามฮีตสิบสอง ตามแบบดั้งเดิมจากคำบอกเล่าของชาวบ้านใน 3 หมู่บ้าน มีรายละเอียดดังนี้⁴

⁴ รายละเอียดครองประเพณีของหมู่บ้านทั้ง 3 อาจจะแตกต่างจากที่อื่น ๆ บ้างสำหรับประเพณี 12 เดือนของโทอีสานอาจศึกษาจากและยึดได้ในบุญเกิด พิมพ์รวมธาตุ. 2544 “ประเพณีอีสาน และกริยาโบราณคดีโทอีสาน” ขอนแก่น : ขอนแก่นคณศึกษานานาชาติ

เดือนอ้าย เป็นบุญเข้ากรรม คือพิธีกรรมที่พระสงฆ์ และชาวบ้านซึ่งส่วนมากเป็นคนแก่ มารวมกันนั่งวิปัสสนาที่วัด พิธีกรรมนี้จัดขึ้นเพื่อเป็นการ “ชำระ” การกระทำผิดของสงฆ์ในช่วงที่ผ่านมาเพื่อให้สงฆ์เป็นผู้ที่ปราศจากมลทินหรืออาบัติ เพื่อให้ได้รับกลับมาเป็นภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์อีกครั้ง โดยระหว่างการทำพิธีนี้จะมีข้อปฏิบัติอย่างเคร่งครัดสำหรับสงฆ์เป็นเวลา 6 ค่ำ พิธีบุญเข้ากรรม ใน 3 หมู่บ้านนี้ เลิกปฏิบัติมาเป็นเวลากว่า 30 ปี แล้ว

ในช่วงเดือนอ้ายนี้เป็นช่วงที่ชาวบ้านเกี่ยวข้าวเสร็จ และกำลังอยู่ในระหว่างนวดข้าวชาวบ้าน จะมีการทำบุญกุ่มข้าวใหญ่ (กองข้าวรวมกันเป็นกองใหญ่) โดยชาวบ้านจะบริจาคข้าวที่ฟุ้งจะนวดเสร็จ เมื่อหลาย ๆ บ้านเอาข้าวที่บริจาคมารวมกัน ก็จะได้เป็นกองข้าวขนาดใหญ่ แล้วนำไปทำบุญถวายพระ ส่วนมากข้าวเปลือกที่นำเอาไปถวายนี้ ทางวัดจะขายและนำเงินไปใช้จ่ายในกิจการของวัด

เดือนยี่ ช่วงเดือนนี้เสร็จจากการเก็บเกี่ยว ชาวบ้านว่างเว้นจากฤดูทำนา ในเดือนนี้ กิวนบ้าน (คือผู้ประกาศข่าวหรือผู้แจ้งข่าวให้แก่ชาวบ้านได้ทราบ) จะประกาศเดือนให้ชาวบ้านไปเก็บพินมาสะสมไว้ใช้ให้เพียงพอตลอดปี การเก็บหาพินแต่ก่อนมีข้อห้ามเคร่งครัด เช่นหลังตะวันตกดินแล้วห้ามตัดหรือผ่าพิน ในปัจจุบันประเพณีนี้หมดไปแล้ว

เดือนสาม เป็นเดือนที่ “ฟ้าเปิดประตู” หลังจากเก็บเกี่ยวข้าวเสร็จแล้ว และนำข้าวมาไว้ในฉาง ชาวบ้านจะไม่สามารถนำข้าวจากยุ้งฉางออกมาบริโภคได้ จนกว่าจะถึงวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ซึ่งเป็นวันที่ชาวบ้านเชื่อว่าฟ้าเปิดประตู และ “กบไม่มีปากนาคไม่มีทวาร” ดังนั้นก่อนจะถึงวันนี้ ชาวบ้านต้องเก็บข้าวส่วนหนึ่งไว้นอกยุ้ง เพื่อให้เพียงพอต่อการบริโภค และในเดือนเดียวกันนี้ จะมีการทำบุญข้าวทิพย์ ด้วย เพื่อเป็นการระลึกถึงบุญคุณของแม่โพสพ นอกจากนั้นชาวบ้านก็จะนำปุ๋ยคอกไปใส่ที่นาในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 เพื่อให้ข้าวกล้างอกงามด้วย ประเพณีอันนี้ยังมีปฏิบัติอยู่บ้างเป็นบางครั้งเรือนเท่านั้น

เดือนสี่ เป็นบุญพระเวส ก่อนจะถึงวันทำบุญชาวบ้านจะจัดเตรียม “เครื่องฮ้อย เครื่องพัน” (เครื่องร้อย เครื่องพัน) โดยชาวบ้านจะร่วมกันไปเก็บดอกไม้ป่าชนิดต่าง ๆ ตามทุ่งนา มาร้อยให้ได้ อย่างละ 100 พวง แต่ละพวงมีดอกไม้ 10 อย่าง รวมเป็น 1,000 ชนิด เพื่อเตรียมประดับประดาวัด เมื่อถึงวันทำบุญจะมีพิธีการแห่ผ้าพระเวส (เป็นผ้าเขียนภาพเรื่องราวในเวสสันดรชาดก) โดยเริ่มขบวนที่นอกหมู่บ้านและมักจะเป็นยอดลำห้วยแล้วแห่เข้ามาในหมู่บ้านไปสิ้นสุดขบวนที่วัด กลางคืนก่อนสว่างจะมีพิธีกรรมแห่ข้าวพันก้อน พอรุ่งเช้าของอีกวันจะมีการเทศน์หกกษัตริย์ เป็นเรื่องเล่าก่อนสว่างจะมีพิธีกรรมแห่ข้าวพันก้อน พอรุ่งเช้าของอีกวันจะมีการเทศน์หกกษัตริย์ เป็นเรื่องเล่าเวสสันดรชาดก มีทั้งหมด 13 กัณฑ์ (บท) การเทศน์จะเป็นทำนองแหล่ โดยมีพระ 6 องค์ซึ่งสมมติเป็นตัวละครต่าง ๆ ในเรื่องเวสสันดร การเทศน์ส่วนมากจะใช้เวลาตลอดทั้งวัน หรืออาจจะเลยไปจน

⁵ คือการเอาข้าวเหนียวมาป็นไว้กับไม้ แล้วเอาไปย่างไฟให้กรอบพอดี โดยอาจจะทาด้วยไข่ไก่ผสมน้ำอ้อยก็ได้

ถึง 3-4 หุ่มนตอนกลางคืน ชาวบ้านเชื่อว่าถ้าหากพึงเทศน์หกกษัตริย์ตั้งแต่ต้นจนจบ จะได้านิสงส์มาก บุญพระเวสนี้เป็นภาระเน้นย้ำให้ชาวบ้านมีอุดมการณ์ และศรัทธาในเรื่องการให้ทาน ซึ่งเป็นวัตรปฏิบัติของเวสสันดรในชาติภพก่อนที่จะไปเกิดเป็นพระพุทธเจ้า

เดือนห้า บุญสงกรานต์ในปัจจุบันจัดในวันที่ 13 เมษายน ตามกำหนดของทางราชการ ในประเพณีแบบดั้งเดิมนั้นวันแรกจะมีการ “เอาพระลง” คือเอาพระพุทธรูปลงจากหิ้งบูชาก่อน (เพื่อสงน้ำ) พอวันต่อมาจึงจะเป็นวันสงกรานต์ติดต่อกัน 3 วัน

เดือนหก บุญบ้องไฟ บุญเบิกบ้าน พิธีกรรมที่สำคัญในประเพณีนี้ คือ การจุดบ้องไฟบูชาพญาแถน เป็นการขอให้ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล นอกจากนี้พิธีการที่ต่อเนื่องกัน (ไม่ใช่ในวันเดียวกัน) คือการเลี้ยงผีปูด

เดือนเจ็ด บุญบวชนาค ในช่วงนี้จะมีชาวบ้านบวช ในสมัยก่อนมักจะอยู่ในสมณเพศจนครบพรรษา (3 เดือน) ในเดือนนี้จึงมีการจัดงานบวชและการเฉลิมฉลอง

เดือนแปด บุญเข้าพรรษา พิธีการแบบดั้งเดิม จะมีการทำร้านประทีป (ทำจากต้นกล้วย) ไว้ที่วัดชาวบ้านจะเวียนเทียนที่วัน 3 วัน และจะมีการจุดเทียนที่ร้านประทีปตลอด 3 คืน

เดือนเก้า บุญข้าประดับดิน ชาวบ้านทำบุญให้ญาติพี่น้องผู้ล่วงลับไปแล้ว ในบางแห่งจะทำในวันเพ็ญเดือน 9 แต่บางแห่งก็คือเอาวันแรม 15 ค่ำเดือน 9 เป็นวันทำบุญ ในวันนี้ชาวบ้านจะนำเอาข้าวสารอาหารแห้ง และจะทำกระทง (ภาษาอีสานเรียกว่า “ขวย”) ใส่อาหารชนิดต่าง ๆ ในตอนเช้าวันนั้นจะมีการเจริญพระพุทธมนต์ แล้วให้พระทำพิธีอุปโลกจึงนำกระทงไปวางไว้ตามธาตุที่บรรจุอัฐิของญาติ หรือตามพื้นดินพื้นหญ้า

เดือนสิบ บุญข้าวสาก เป็นการอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผีไร้ญาติทั่ว ๆ ไปที่เวียนว่ายอยู่ในโลก และยังไม่ไปเกิด

เดือนสิบเอ็ด ออกพรรษา มีการเวียนเทียน เด็กเล่นประทัด และบางหมู่บ้านมีการลอยกระทงด้วย นอกจากนั้น จะมีการนิมนต์พระมาเทศน์ เป็นนิทาน เรื่องราวต่าง ๆ ตามคติของศาสนาพุทธ และชาวบ้านก็จะจัดภัณฑเทศน์ไปถวายให้พระ การเทศน์ออกพรรษานี้ ไม่จำเป็นต้องทำในวันออกพรรษาก็ได้ และส่วนมากก็จะอยู่ภายในช่วง 15 วันหลังออกพรรษา

เดือนสิบสอง บุญกฐิน ช่วงเวลาที่ทำบุญกฐินอยู่ในช่วงระหว่างวันแรม 1 ค่ำ เดือนสิบเอ็ด ถึงขึ้น 15 ค่ำเดือนสิบสอง บางครั้งชาวบ้านเรียกว่า บุญเดือนสิบสอง ผู้มีสิทธิ์ทอดกฐินเป็นทั้งพฤตสบัติ และพระ แต่จะต้องเป็นผู้ที่มีเครื่อง “อัฐบริวาร” ครบ 8 อย่าง คือ สบง จีวร สังฆาฏิ บาตร มิดโกน เข็มเย็บผ้า ประคดเอว (ผ้ารัดเอว) กระบอกกรองน้ำ ส่วนของใช้อื่น ๆ เรียกว่าเป็นบริวารกฐิน เมื่อตายไปจะไม่ตกนรก

บุญเกิด พิมพ์วรเมธากุล (2544) ได้แบ่งจุดมุ่งหมายของประเพณีฮิตสิบสอง ออกเป็น 4 หมวด คือ หมวดที่ 1 เป็นการผลิตข้าว และสืบทอดอุดมการณ์ศาสนาพุทธ อย่างเช่นออกพรรษา เข้าพรรษา และบุญพระเวส หมวดที่ 2 เพื่อให้มีความอุดมสมบูรณ์และให้ได้ผลผลิตที่ดี อย่างเช่น บุญเบิกบ้าน หมวดที่ 3 เพื่อให้เกิดขวัญและกำลังใจในการดำรงชีวิต และให้คนในหมู่บ้านอยู่เย็นเป็นสุข และสุดท้ายเพื่อดำรงไว้ซึ่งความกตัญญูรู้คุณต่อบรรพบุรุษ อย่างเช่นบุญข้าวประดับดิน บุญสงกรานต์ เป็นต้น

ในปัจจุบัน การเฉลิมฉลองตามประเพณีฮิตสิบสองคองสิบสี่ ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิมมาก อย่างเช่นบุญเข้ากรรม หรือบุญกุ่มข้าวใหญ่ ในทั้งสามหมู่บ้านไม่ได้ทำบุญดังกล่าวนี้มานานหลายปีแล้ว บุญเข้ากรรมในบางที่ ได้เปลี่ยนแนวคิดหลัก ซึ่งเดิมถือว่าเป็นการชำระมลทินของพระสงฆ์ ในปัจจุบันมีการโฆษณาให้เห็นว่า การทำบุญเข้ากรรมเป็นการชุมนุมของเกจิอาจารย์ชื่อดัง และมีพิธีกรรมปัดรังควานต่าง ๆ โดยเกจิอาจารย์เหล่านี้ในระหว่างการทำบุญเข้ากรรมด้วย (บุญเกิด; 2544) บุญพระเวสซึ่งเป็นบุญประเพณีที่สำคัญอย่างหนึ่ง ก็ไม่ได้ทำทุกปี ชาวบ้านได้ให้เหตุผลว่าเนื่องจากมาจากปัญหาทางเศรษฐกิจ จึงไม่สามารถที่จะทำบุญพระเวสติดต่อกันทุกปีได้ การทำบุญพระเวสจึงอาจจะมีขึ้น 3 - 4 ปีครั้ง แต่เมื่อได้จัดชาวบ้านบอกว่าจะต้องทำติดต่อกันอย่างน้อย 3 ปี ชาวบ้านโดยเฉพาะคนแก่บอกว่าในปัจจุบันฮิตสิบสองได้ “เสื่อม” ลงไปมากแล้ว ในทัศนะทางสังคมวิทยา-มานุษยวิทยา เราอาจมองได้ว่าการเสื่อมลงของประเพณีอันนี้เนื่องจาก ประเพณีหรือการเฉลิมฉลองดังกล่าวนี้ ไม่ได้มี “หน้าที่” ที่สำคัญในชุมชนอีกต่อไป การเปลี่ยนแปลงอันนี้เป็นธรรมชาติของสังคม ซึ่งจะต้องมีการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม และถ้าหากเราจะมองเช่นนี้ก็จะได้เห็นว่า ฮิตสิบสองคองสิบสี่นี้มีการเปลี่ยนแปลงมาตลอด ซึ่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าวนี้ก็คือการผลิตซ้ำของฮิตสิบสองนั่นเอง

ดังที่เราได้ยกข้อความมาให้เห็นในตอนต้นประเพณีฮิตสิบสองคองสิบสี่ได้ถูกปรับเปลี่ยนโดยการรับเอาประเพณีและอิทธิพลของรัฐเข้ามา แต่การรับเอาประเพณีของรัฐเข้ามานี้ยังมี “หน้าที่” ในการยึดเหนี่ยวให้ชุมชนยึดรวมกันอยู่ นอกจากการปรับเปลี่ยนรับเอาประเพณีจากรัฐแล้ว ฮิตสิบสองยังผนวกเอาศาสนาพุทธเข้าไอย่างกลมกลืน โดยวัดเป็นศูนย์กลางของการทำบุญเฉลิมฉลองประเพณีฮิตสิบสองเป็นส่วนใหญ่แม้ประเพณีบางอย่างจะไม่ได้มาจากรากฐานของศาสนาโดยตรง การที่ฮิตสิบสองมีร่องรอยของประเพณีของรัฐ และการผนวกเอาศาสนาพุทธ เข้ามาเป็นสิ่งที่บ่งชี้ให้เห็นว่า ฮิตสิบสองมีการปรับเปลี่ยนตามเหตุการณ์หรือความเปลี่ยนแปลง ที่เกิดขึ้น

การเฉลิมฉลองในปัจจุบันได้ปรับเปลี่ยนให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมมากขึ้น อย่างเช่น การเฉลิมฉลองได้ปรับเข้าหาช่วงวันหยุดสาธารณะทำให้การทำบุญเฉลิมฉลองอย่างเช่นปีใหม่ สงกรานต์ เข้าพรรษา ออกพรรษา มีความสำคัญมากกว่าการทำบุญเฉลิมฉลอง

ช่วงอื่น ๆ เนื่องจากว่าผู้อพยพไปทำงานนอกชุมชนโอกาสเดินทางกลับมาเยี่ยมหมู่บ้านในช่วงวันหยุด การทำบุญผ้าป่าในช่วงเทศกาลวันหยุดสาธารณะ ซึ่งแต่ก่อนไม่ค่อยมีความสำคัญกลับกลายเป็น ประเพณีการทำบุญเฉลิมฉลองที่มีความสำคัญขึ้นมา นอกจากนี้การเฉลิมฉลองที่หลายประเพณี แต่เดิมเป็นการผลิตซ้ำอุดมการณ์ทางศาสนา สอนให้คนเชื่อเรื่องบาปบุญ แต่ในปัจจุบัน ประเพณี ต่าง ๆ เน้นการผลิตซ้ำ หรือตอกย้ำความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ยังคงอาศัยอยู่ในชุมชนกับผู้ที่ยอพยพ ออกไปทำงานข้างนอก กล่าวคือมีการ "สังสรรค์" (ดื่มสุรา) ในระหว่างสมาชิกครอบครัว ญาติพี่น้อง เดิมทีการมีโอกาสสังสรรค์ตามสาระทุกข์สุขดิบ ระหว่างสมาชิกครัวเรือน และเพื่อนบ้านยังไม่มี ความจำเป็นมาก เนื่องจากทุกคนได้พบปะกันเกือบทุกวันในชุมชน แต่ปัจจุบันสาระของการทำบุญ เฉลิมฉลองแบบนั้น มีความจำเป็น เนื่องจากแต่ละคนทำงานต่างถิ่นต่างที่อยู่ห่างกัน

อีกแง่หนึ่งซึ่งการทำบุญเฉลิมฉลองในประเพณีฮิตสิบสองปรับเปลี่ยนไปคือ การเฉลิมฉลอง ในปัจจุบันมีหลายอย่างที่มี "เจ้าภาพ" เป็นครัวเรือนปัจเจก คือพิธีเฉลิมฉลองจัดขึ้นโดยบุคคล ไม่ว่าจะเป็นภายในหรือภายนอกชุมชนแม้ว่าชาวบ้านจะเข้าร่วมการเฉลิมฉลอง อย่างในกรณีการ ทอดกฐินพบว่าในปัจจุบันการทำบุญกฐินโดยที่ชาวบ้านทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกันมีน้อยลง ที่บ้าน เหล่าเกวียนหัก มีการทำบุญเฉลิมฉลองบุญกฐินทุกปี โดยผู้ที่จัดกองกฐินมาทอดถวายวัดเป็นคนบติ ภายนอกชุมชน การทำบุญกฐินจึงเป็นแหล่ง หรือเป็นการผลิตซ้ำเกียรติยศ ชื่อเสียง ให้แก่ผู้มีฐานะ ทางเศรษฐกิจ นอกเหนือจากนั้นการเฉลิมฉลองในบางครั้งกลายเป็นเครื่องมือในการระดมทรัพยากร ของวัด

กล่าวโดยสรุป แม้ชาวบ้านจะมองว่าการทำบุญเฉลิมฉลองตามประเพณีฮิตสิบสอง จะเสื่อมลงไปมากแต่หลายอย่างยังคงมีการปฏิบัติสืบทอดมา เพียงแต่ว่าสาระสำคัญได้มีการ ปรับเปลี่ยนไปตามสถานการณ์ปัจจุบัน

การเสื่อมลงของ "คองสิบสี่" เห็นได้ชัดเจนยิ่งกว่าการเสื่อมสลายลงของประเพณีการเฉลิม ฉลองต่าง ๆ ในรอบ 12 เดือน คองสิบสี่เป็นกฎที่ควบคุมกำกับพฤติกรรม และการปฏิบัติของบุคคล (Rule of Conduct) ในปัจจุบัน เป็นเรื่องยากจะหาคนในชุมชนที่จดจำเนื้อหาของคอง 14 ได้ครบถ้วน แม้ในประเด็นหลัก ๆ เท่านั้นก็เป็นเรื่องยาก⁶ การวิเคราะห์ในที่นี้ ผู้วิจัยได้อาศัยเอกสารมือสอง ประกอบไปด้วย คองสิบสี่ที่มาจากคำบอกเล่าของชาวบ้าน และจากเอกสารที่ปรากฏ อาจจะแบ่งได้ เป็นสองลักษณะ คือ ลักษณะแรก เป็นกฎที่ควบคุมการปฏิบัติสำหรับกรณีทั่วไป รายละเอียดใน เรื่องนี้ อาจจะมีแตกต่างกันออกไป อย่างเช่น บางตำราอาจจะรวมถึงข้อปฏิบัติในการการทำพิธีกรรม

⁶ ผู้วิจัยได้สัมภาษณ์คนแก่อายุ 60 ปีขึ้นไปกว่า 10 คน คนแก่เหล่านี้สามารถที่จะบอกหัวเรื่องหรือประเด็นที่คองสิบสี่กล่าวถึงได้บ้าง อย่างเช่นฮิตพระ คองลงม หรือฮิตป่า คองลง แต่ไม่มีคนแก่ที่สามารถจำและบอกรายละเอียดของคองสิบสี่ได้ครบ

ประเพณีต่าง ๆ เช่น การบายศรีสู่ขวัญ การขึ้นบ้านใหม่ ฯลฯ ในที่นี้ผู้วิจัยใคร่ขอยกเอาคองสิบสี่ที่รวบรวมไว้โดย บุญเกิด พิมพ์รเมธากุล (2544-น.294-304) มาแสดงไว้โดยย่อดังนี้

คองที่ 1 เมื่อได้ข้าวใหม่ และได้ผลผลิตจากพืชที่คนปลูกครั้งแรกเจ้าของจะต้องไม่กินเอง แต่ให้นำผลผลิตใหม่ไปทำทานให้ผู้มีศีล คือภิกษุสามเณรฉันก่อน แล้วตนจึงกิน นอกจากนั้นต้องนำไปแจกแบ่งให้แก่ญาติพี่น้อง

คองที่ 2 ไม่เป็นคนโลกคนโกงตาชั่ง ไม่จ่ายเงินกู้ ไม่ปลอมแปลงเงินตรา และไม่กล่าวคำหยาบชากล้าแข่งต่อกัน

คองที่ 3 ให้พร้อมกับการรั้วหรือกำแพงล้อมวัดวาอาราม และบ้านเรือนของตน แล้วให้ปลูกหอนูชาเทวดาไว้สี่มุมบ้าน (ห่มบ้าน) และสี่มุมเรือน (บ้านของแต่ละครอบครัว)

คองที่ 4 ล้างเท้าก่อนขึ้นบ้านเรือน

คองที่ 5 เมื่อถึงวัน 7 คำ 8 คำ 14 คำ และ 15 คำ ไม่ว่าข้างขึ้นข้างแรม ให้ขอมาก่อนเส้า (หินหรือดินใช้สำหรับตั้งหม้อข้าวปรุงอาหาร) เรือนไฟ แม้ขึ้นบันได และประตูเรือนที่ตนอยู่อาศัย

คองที่ 6 ล้างเท้าก่อนเข้านอนกลางคืนทุกครั้ง

คองที่ 7 เมื่อถึงวันพระ ให้ภรรยาจัดดอกไม้ธูปเทียน ขอบมาสามี่ของตน และจัดดอกไม้ธูปเทียนไปถวายภิกษุสงฆ์

คองที่ 8 เมื่อถึงวันศีลดับ (แรม 15 คำ) และวันเพ็ญ (ขึ้น 15 คำ) ในนิพนธ์พระมาเจริญพระพุทธรูปที่เรือนของตน แล้วทำบุญตักบาตรเลี้ยงพระ

คองที่ 9 เมื่อภิกษุมาใส่บาตรอย่าปล่อยให้ท่านยืนคอย เวลาใส่บาตรอย่าให้มีอุกบาตรอย่าถูกตัวภิกษุสามเณร

คองที่ 10 เมื่อภิกษุเข้าบิณฑบาตรให้นำขันดอกไม้ธูปเทียน และเครื่องอัฐบริขารไปถวายก่อน

คองที่ 11 เมื่อเห็นภิกษุผ่านมาจงนั่งลงยกมือไหว้ แล้วจึงเจรจากับท่าน

คองที่ 12 อย่าเหยียบเงาภิกษุผู้มีศีลบริสุทธิ์

คองที่ 13 อย่านำอาหารที่เป็นเศษ ซึ่งตนหรือคนอื่นกินแล้วไปถวายภิกษุ และอย่านำอาหารดังกล่าวไปให้สามเณรด้วย

คองที่ 14 อย่างเสพกามคุณในวันศีล วันเข้าพรรษา วันมหาสงกรานต์ และวันเกิดของตน

ลักษณะที่สอง คองสิบสี่ที่เป็นกฎหรือข้อกำหนดความสัมพันธ์ทางสังคม ที่กำหนดคู่ความสัมพันธ์ไว้ชัดเจน 14 คู่ อย่างไรก็ตาม คู่ความสัมพันธ์ทั้งสิบสี่นั้น อาจจะมีแตกต่างกันออกไปบ้างในแต่ละตำรา หอศิลป์และวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยขอนแก่น (2544; น. 93-94) ได้รวบรวม

คู่ความสัมพันธ์ทั้งสิบสี่คู่ไว้ดังนี้คือ⁷ 1) ฮีตเจ้าครองขุน 2) ฮีตเจ้าครองเพี้ย 3) ฮีตไพร่ครองนาย 4) ฮีตบ้านครองเมือง 5) ฮีตผัวครองเมีย 6) ฮีตพ่อครองแม่ 7) ฮีตลูกครองหลาน 8) ฮีตไ้้ครองเขย 9) ฮีตป่าครอง
 ลุง 10) ฮีตครองปู่ย่า ตาครองยาย 11) ฮีตเฒ่าครองแก่ 12) ฮีตครองเดือน 13) ฮีตไร่ครองนา 14) ฮีตวัด
 ครองสงฆ์ ทั้งสิบสี่คู่นี้ เมื่อแยกกลุ่มแล้วอาจจะแยกได้เป็นสามกลุ่ม คือกฎที่กำหนดคู่ความสัมพันธ์
 ระหว่างผู้ปกครองและประชาชน ระหว่างภิกษุสงฆ์และฆราวาส และคู่ความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติ
 ในแต่ละกลุ่มก็จะมีรายละเอียดที่แตกต่างออกไป ในนี้เราจะขอยกตัวอย่างข้อกำหนดคู่ความสัมพันธ์
 ระหว่างสามีและภรรยาจากกองสิบสี่ที่เรียกว่า ฮีตผัวครองเมีย ซึ่งมีรายละเอียดดังข้างล่างนี้

สามี

- จะต้องยกย่องให้เกียรติผู้ที่เป็นภรรยา
- หลีกเลี่ยงการล้อเล่นทางเพศ
- ให้ภรรยามีบทบาทในงานบ้านเรือน
- จัดหาเครื่องประดับที่เหมาะสมให้แก่ภรรยา

ภรรยา

- ต้องดูแลความเรียบร้อยภายในบ้าน
- ต้องสนับสนุน และซื่อสัตย์ต่อสามี และญาติของสามี
- ไม่ประพฤติล้อเล่นทางเพศ
- ดูแลรักษาทรัพย์สินที่สามีหามาได้ให้ดี
- ปฏิบัติตาม "เรือนสามน้ำสี่" ได้แก่ เรือนนอน เรือนไฟ (ครัว) เรือนผม (เรือนกาย) สวนน้ำสี่ ได้แก่ น้ำดื่ม น้ำมือ (ฝีมือในการปรุงอาหาร) น้ำคำ (การพูดจา) และน้ำใจ

กล่าวโดยสรุป ฮีตสิบสองและกองสิบสี่ เป็นสิ่งที่ควบคู่กัน กองสิบสี่นั้นเป็นข้อกำหนด
 เกี่ยวกับเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจและสังคม
 การผลิตซ้ำหรือการสืบทอดกฎที่กำหนดความสัมพันธ์อันนี้ จึงขาดหวัง ทั้งนี้ เนื่องจากว่าวิถีชีวิตของ
 ชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป และทำให้ความสัมพันธ์ ทั้งระหว่างชาวบ้านกับผู้ปกครอง ชาวบ้านกับ
 พระสงฆ์ และความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติจำเป็นต้องปรับเปลี่ยนตามไปด้วย ดังได้กล่าวมาแล้วว่า
 คนรุ่นเก่าในชุมชนสังเกตเห็น หรือตระหนักถึงการขาดหวังการผลิตซ้ำและการสืบทอดฮีตสิบสอง

⁷ สำหรับฮีตครองที่สิบสองและสิบสามนั้น แม้ไม่ได้ระบุคู่ความสัมพันธ์ระหว่างคนโดยตรง แต่ก็ระบุหน้าที่และวิธีปฏิบัติของบุคคล ที่
 เกี่ยวเนื่องกับเรื่องกาลเวลา และเรื่องการเพาะปลูก

ครั้งแรกเลยคือการทำบุญ “เก็บตุก” คือการเก็บกระดูกของผู้ตาย ภายหลังจากการเผาสัปดาห์ เมื่อกองไฟเผาศพมอด โดยทั่วไปจะมีการทำบุญตักบาตรในวันที่ทำการเก็บกระดูก หลังจากนั้นญาติอาจจะรอเวลาอีกปีหนึ่งหรือสองปี (ไม่มีข้อกำหนดเรื่องระยะเวลา แต่โดยทั่วไปแล้วก็อยู่ในช่วงหนึ่งถึงสามปี) ญาติ ๆ ก็จะทำบุญแจกข้าว เพื่ออุทิศส่วนกุศลให้ญาติที่เสียชีวิตไปแล้ว ในกรณีที่ญาติมีฐานะดี อาจจะทำบุญกุศลเพื่ออุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายก็ได้เช่นกัน ซึ่งถือว่าได้อานิสงส์มากกว่า

ในการทำบุญแจกข้าวนี้ ชั้นแรกเลยทีเดียว ญาติของผู้ตายจะต้องประชุมปรึกษาหารือ และตกลงในรายละเอียดกันก่อน โดยเฉพาะในเรื่องวันเวลาและค่าใช้จ่าย ซึ่งเป็นเรื่องใหญ่ในการทำบุญ ญาติพี่น้องในที่นี้ จะรวมถึงพี่หรือน้อง และลูกหลานของผู้ตาย ญาติของผู้ตายจะมีส่วนในการลงขันออกค่าใช้จ่าย ซึ่งขึ้นอยู่กับฐานะและความสามารถของคนนั้น ๆ ในกรณีนี้ อาจ会有ความตึงเครียดระหว่างญาติ ๆ เกิดขึ้น ถ้าหากมีความรู้สึกที่ว่าคนใดคนหนึ่งในกลุ่มญาติ มิได้ลงขันหรือช่วยเหลือค่าใช้จ่ายตามที่ควรจะเป็น ค่าใช้จ่ายหลัก ๆ ที่จะเกิดขึ้นคือค่าอาหารสำหรับการเลี้ยงแขก และค่ามหรสพ ภายหลังจากตกลงเรื่องวันเวลาและมีการประมาณการค่าใช้จ่ายได้แล้ว เจ้าภาพคือญาติของผู้ที่ตายที่ได้รวมออกค่าใช้จ่ายในการทำบุญ ก็จะพิมพ์การ์ดเพื่อแจกจ่ายให้แก่ญาติมิตรคนรู้จัก เพื่อเชิญให้มาร่วมทำบุญ ของดังกล่าวนี้เรียกว่าของบอกบุญ สำหรับชาวบ้านในหมู่บ้านเดียวกันนั้น ทางฝ่ายเจ้าภาพจะไม่แจกการ์ดเชิญ แต่จะใช้วิธีเดินไปบอกเชิญด้วยวาจา ทั้งนี้ ถือว่าชาวบ้านในหมู่บ้านเป็นญาติใกล้ชิด

ก่อนที่จะถึงวันงานหนึ่งวัน จะมีการเตรียมการต่าง ๆ อย่างคึกคัก คือมีการ “ห่อข้าวต้ม” (นำใบตองมาห่อข้าวต้ม) ไว้สำหรับทำบุญตักบาตร ซึ่งส่วนมากจะเป็นผู้หญิง มีการจัดเตรียมและตกแต่งสถานที่ สำหรับเป็นที่นั่งของพระที่จะนิมนต์มา และเป็นที่นั่งสำหรับแขกที่จะมาในงาน ตลอดจนการเตรียมอุปกรณ์ (ถ้วย ชาม และถุงพลาสติก) และวัตถุดิบ (หอม กระเทียม ผักสด) สำหรับปรุงอาหารและเลี้ยงแขก ส่วนหนึ่งที่เจ้าภาพจะต้องเตรียมก่อนจะถึงวันทำบุญคือข้าวของที่จะนำมาทำบุญ ซึ่งอาจจะมีทั้งข้าวของเครื่องใช้สำหรับพระ หรือเครื่องใช้ส่วนตัวสำหรับอุทิศให้แก่ผู้ตาย อย่างเช่นเสื้อผ้า ตลอดจนไปถึงเฟอร์นิเจอร์ อย่างเช่นชุดรับแขกสำหรับถวายให้วัด ปริมาณของของที่เตรียมทำบุญเหล่านี้ แล้วแต่กำลังทางเศรษฐกิจและศรัทธาของเจ้าภาพ

ในวันที่ทำบุญการเตรียมอาหารสำหรับเลี้ยงแขกและเตรียมทำบุญตักบาตรจะเริ่มตั้งแต่ประมาณตีสอง พอเช้าตรู่พระที่นิมนต์ไว้จากวัดต่าง ๆ ก็จะเดินทางมาถึง (เจ้าภาพจัดรถไปรับ) ในช่วงนี้แขกที่ได้รับของหรือได้รับเชิญด้วยวาจาก็จะทยอยเดินทางมาที่บ้านเจ้าภาพ ทางฝ่ายเจ้าภาพก็จะตั้งโต๊ะที่หน้างานเพื่อรับของ โดยลงชื่อและจำนวนเงินไว้ด้วย สำหรับชาวบ้านในหมู่บ้านหรือญาติที่ใกล้ชิดกับเจ้าภาพ จะมีข้าวสารหรือ/และหมอนมาร่วมทำบุญด้วย ข้าวสารในที่นี้ก็คือสิ่งที่

แทนความอุดมสมบูรณ์นั่นเอง ในตอนนี้เจ้าภาพก็จะจัดทำ “หอ” เพื่อรวบรวมของที่จะบริจาคทำบุญ โดยมีทั้งของที่เจ้าภาพได้จัดเตรียมไว้ก่อน และข้าวของที่ชาวบ้านญาติพี่น้องนำมาร่วมบริจาค

เมื่อเลี้ยงพระเสร็จ รายการต่อมาก็จะเป็นการเลี้ยงอาหารแก่แขกที่มา ทางเจ้าภาพจะจัดโต๊ะสำหรับรับประทานอาหารไว้ โต๊ะอาหาร เต้นผ้าใบขนาดใหญ่ และอุปกรณ์ต่าง ๆ ที่จำเป็นสำหรับการทำบุญและเลี้ยงอาหารผู้คนจำนวนมากนี้ องค์การบริหารส่วนตำบลมีให้บริการยืมฟรี ในบางที่ก็ให้เช่าเพื่อเป็นรายได้ของ อ.บ.ต. การเลี้ยงอาหารนี้ เจ้าภาพจะต้องจัดไว้ให้พอ และจะจัดเตรียมอาหารบางอย่างใส่ถุงพลาสติกสำหรับให้แขกที่มาในงานกลับบ้านไปด้วย การเลี้ยงอาหารแบบนี้ในทัศนะปัจจุบันมองว่า เป็นการฟุ่มเฟือย สิ้นเปลือง แต่สิ่งเหล่านี้มาจากอุดมการณ์ของความอุดมสมบูรณ์และการทำบุญสุนทาน ถ้าหากว่าเจ้าภาพมีอาหารเลี้ยงไม่พอหรือไม่ถูกใจแขกที่เชิญมา เจ้าภาพก็จะ “ไม่ได้บุญ” ในขณะที่เลี้ยงอาหารนี้ ก็จะมีโฆษก หรือพิธีกรในงานคอยอ่านประกาศรายนามผู้บริจาคไปเรื่อย ๆ

ส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของการทำบุญแจกข้าวคือการนิมนต์พระมาเทศน์ ซึ่งจะมีขึ้นในตอนบ่ายหลังจากที่ถวายเพลพระเสร็จแล้ว ในกรณี ทางฝ่ายเจ้าภาพมักจะแสวงหา “พระนักเทศน์” ที่มีชื่อเสียงในละแวก ในครั้งที่ผู้วิจัยได้เข้าร่วมทำบุญแจกข้าว เจ้าภาพได้นิมนต์รองเจ้าคณะจังหวัด ซึ่งเป็นพระผู้ใหญ่ที่มีชื่อเสียงด้านการเทศน์ แต่ถึงเช่นนั้นก็ดี ผู้วิจัยสังเกตว่า ในขณะที่ท่านเจ้าคณะจังหวัดได้แสดงธรรมอยู่นั้น มีจำนวนคนฟังเพียงประมาณ 30 คน หรืออาจจะมีเพียงไม่ถึงร้อยละ 10 ของผู้มาร่วมทำบุญ ส่วนมากเป็นคนแก่และผู้หญิง นอกจากนั้นในขณะที่รองเจ้าคณะจังหวัดแสดงธรรมเทศนาอยู่นั้น ก็มีวัยรุ่นในหมู่บ้านที่อยู่ห่างออกไปไม่ถึง 100 เมตรจับวงตี๋มสุรา ร้องคาราโอเกะ ทำให้มีเสียงดังแข่งกับการเทศน์ของพระคุณเจ้า การตี๋มสุรา ร้องรำทำเพลง และความสนุกสนานในรูปแบบอื่น ๆ ถือว่าเป็นเรื่องธรรมดาที่เกิดขึ้นในวันทำบุญเช่นนี้ ไม่ว่าจะเป็นบุญแจกข้าวหรือบุญอื่น ๆ ในการเลี้ยงอาหารก็มักจะมีการเลี้ยงสุราไปด้วย และเมื่อตกกลางคืน เจ้าภาพก็จะมีมหรสพให้ชมอีก แต่ในกรณีที่ได้ยกเอาการเทศน์ของพระที่เกิดขึ้นในลักษณะที่มีการแข่งหรือประชันการร้องคาราโอเกะ ทำให้เห็นว่า ชาวบ้านให้ความสำคัญกับเรื่อง “ความสนุก” ในการทำบุญพอ ๆ กับ หรืออาจจะมากกว่าการได้สงบจิตใจและได้ฟังพระธรรมเทศนาจากพระ

ผู้วิจัยมองว่า การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายหรือที่เรียกว่าการทำบุญแจกข้าว ในกรณีที่ได้ยกมาไว้ในตอนต้นนั้น มีหน้าที่ในการผลิตซ้ำทุนทางสังคมที่สำคัญในสองด้าน ด้านแรกเป็นการกระชับเครือข่ายของญาติพี่น้องของผู้ตาย การที่มีญาติตาย เป็นการระหน้าที่และข้อผูกพันสำหรับผู้ที่มีชีวิตอยู่ที่จะต้องทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้แก่ผู้ตายตามประเพณี แต่การทำบุญนี้ ต้องอาศัยความร่วมมือในหมู่ญาติพี่น้อง ดังนั้นการทำบุญจึงทำให้ความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติที่ใกล้ชิดยังคงดำรงสืบเนื่องต่อไปอย่างแน่นแฟ้น ญาติที่ไม่ให้ความร่วมมือ ก็จะได้ถือว่าไม่มีความรักดีต่อกลุ่ม

ความจริงแล้ว การเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจสังคมในปัจจุบัน ได้ทำให้ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันระหว่างกลุ่มเครือญาติ ซึ่งเป็นกลุ่มพื้นฐานในชุมชนหมู่บ้านถูกคุกคามและทำลาย การทำบุญประเพณีที่ต้องอาศัยความร่วมมือของญาติพี่น้องที่ใกล้ชิด จึงเป็นความพยายามที่จะผลิตซ้ำความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน

ในด้านที่สอง การทำบุญโดยที่เจ้าภาพได้แจกของให้แก่ญาติมิตรที่นอกเหนือไปจากที่น้องกลุ่มเดียวกัน ก็เป็นการผลิตซ้ำเครือข่ายที่ขยายออกไปจากวงของเครือญาติ ภายใต้สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมปัจจุบัน ของบอคนบุญได้มีความหมายใหม่ขึ้นมา ประการแรกในทางเศรษฐกิจ เจ้าภาพที่จัดงานประเพณีต่าง ๆ นี้ มีค่าใช้จ่ายเกิดขึ้นมาก รวมไปถึงค่าจัดเลี้ยงอาหารแขกที่เชิญมาร่วมทำบุญ ดังนั้นแขกที่ได้รับเชิญจึงมักจะเอาเงินใส่ซอง และการเอาเงินใส่ซองไปมอบให้เจ้าภาพในวันงานก็คือความหมายที่แท้จริงของการทำบุญร่วมกับเจ้าภาพ ประเพณีปฏิบัติอันนี้ได้ก่อให้เกิดค่าใช้จ่ายประจำของครัวเรือน ซึ่งพ่อเสาร์ ชาวบ้านกะที่เรียกว่า “เศรษฐกิจสังคม” หรือค่าใช้จ่ายทางสังคม เดิมทีเวลาที่ครัวเรือนจะทำบุญ เจ้าภาพเพียงแค่เดินรอบหมู่บ้านแจ้งข่าวบอกกล่าวครัวเรือนต่าง ๆ ให้มาร่วมทำบุญ แต่ปัจจุบันนี้ใช้วิธีการแจกของ และงานประเพณีที่มีการแจกของมีมากขึ้น

ประการที่สอง ของบอคนบุญ ได้กลายมาเป็นปัจจัยหนึ่งในการนิยาม “เครือข่าย” ระหว่างครัวเรือนนอกเหนือจากความเป็นญาติมิตร และคนรู้จักกัน กล่าวคือการแจกของบอคนบุญได้สร้างความคาดหวัง และการระผูกพันระหว่างผู้ให้และผู้รับ ผู้ให้คาดหวังว่าผู้รับจะบริจาคโดยเอาเงินใส่ซองมามอบให้ในวันจัดงาน หน้าที่หรือภาระผูกพันอันนี้มีขึ้นเฉพาะครั้งหรือปรากฏชั่วคราวเท่านั้น พ่อเสาร์ชาวบ้านกะที่บอกว่า ผู้ที่เป็นเจ้าภาพจัดงานบุญที่มีการแจกของแต่ละครั้ง จะต้องมีบัญชีหรือจดจำว่าได้รับของมาจากผู้ใดบ้าง และจำนวนเงินที่บริจาคในของเป็นเท่าไหร่ เพราะในอนาคต เมื่อครัวเรือนเหล่านั้นจัดงานบุญประเพณี เจ้าภาพงานปัจจุบันสามารถคาดหมายได้ว่าเขาจะส่งของบอคนบุญมาให้ และเจ้าภาพในปัจจุบันก็มีการระผูกพันที่จะต้องทำบุญ โดยเอาเงินใส่ซองในจำนวนที่ไม่น้อยไปกว่าจำนวนเงินที่เขาได้รับจากบุคคลนั้น ๆ ดังนั้น ของบอคนบุญจึงปรากฏรูปแบบเครือข่ายที่มีการปฏิสัมพันธ์ต่อเนื่อง

ของบอคนบุญ ที่ได้อธิบายในกรณีของบุญแจกข้าว มีลักษณะที่เป็นการผลิตซ้ำและการสร้างเครือข่ายของปัจเจกครัวเรือน หรือของกลุ่มเครือญาติกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งโดยเฉพาะ ของบอคนบุญในลักษณะเดียวกันนี้ ก็พบได้ในกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับสาธารณะ หรือเป็นกิจกรรมของชุมชนโดยรวม อย่างเช่นงานผ้าป่า (ปัจเจกครัวเรือนก็สามารถจัดทำผ้าป่าได้ แต่ผ้าป่าส่วนมากเป็นกิจกรรมของส่วนรวม) ความจริงแล้วผ้าป่าเป็นประเพณีที่มีมาแต่ดั้งเดิม ซึ่งเป้าหมายหลักเพื่อให้ชุมชนรวบรวมธัญธูปธูป หรือวัตถุสิ่งของ ข้าวของเครื่องใช้ที่จำเป็นนำไปมอบให้แก่พระสงฆ์ นอกเหนือจากฤดูกาล

ทอดกฐินซึ่งสามารถทำได้ในช่วงเวลาที่จำกัดเพียง 1 เดือนเท่านั้น ชาวบ้านกะพีเล่าว่าการทอดผ้าป่าในหมู่บ้าน เริ่มปรากฏมีมาตั้งแต่ราว ๆ พ.ศ.2500 โดยในขณะนั้นชาวบ้านกำลังก่อสร้างวัดมีการระดมปัจจัย (เงินทุน) เพื่อสนับสนุนการก่อสร้าง โดยผู้นำหมู่บ้านซึ่งมีญาติพี่น้องไปทำงานที่กรุงเทพฯ ได้ขอร้องให้รวบรวมญาติโยมทางกรุงเทพฯ นำเงินมาทอดถวายเพื่อสมทบการก่อสร้าง นอกจากนั้นต่อ ๆ มาชาวบ้าน กะพียังมีโอกาสได้จัดผ้าป่าไปทอดถวายหมู่บ้านอื่น ๆ อย่างเช่นที่จังหวัดเลย มีชาวบ้านจากบ้าน กะพีอพยพไปอยู่ทางโน้น และชาวบ้านกำลังจะก่อสร้างวัดแต่ขาดวัดฤ และปัจจัยจึงขอความช่วยเหลือมายังบ้านกะพี ซึ่งบ้านกะพีนี้ก็ได้ประกาศให้ชาวบ้านร่วมบริจาคตามแต่ศรัทธา แล้วนำเงินไปทอดถวาย ที่บ้านเหล่าเกวียนหักการก่อสร้างศาลาขนาดใหญ่ และรั้ววัด ก็เกิดจากการทอดผ้าป่าของคนจากภายนอกชุมชน ผู้ที่นำผ้าป่ามาทอดถวายเป็นทั้งเครือข่ายของชาวบ้านเอง และเครือข่ายหรือผู้ที่เคารพนับถือของพระเจ้าอาวาส

ในช่วงต้นปีนี้บ้านฝางน้อยได้จัดผ้าป่าแต่ผู้ที่เป็นแกนหลักในการจัดงานครั้งนี้มิใช่วัดและพระ แต่เป็นครูใหญ่ของโรงเรียนประถมในหมู่บ้าน ภายหลังจากที่มีการปรึกษาหารือกับชาวบ้านแล้ว ชาวบ้านได้แบ่งออกเป็น "สาย" เพื่อแจ้งข่าวไปยังกลุ่มคนที่คนรู้จักสายต่าง ๆ ซึ่งรวมทั้งชาวบ้านฝางที่ทำงานอยู่ต่างประเทศ (เกาหลีใต้ ไต้หวัน) ทำงานอยู่ที่กรุงเทพฯ และที่อื่น ๆ ในประเทศไทย เป้าหมายของการระดมทุนครั้งนี้ก็เพื่อสนับสนุนให้โรงเรียนจัดซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์วันที่มีการนำเงินผ้าป่ามามอบให้ชาวบ้านนั้น ชาวบ้านก็ได้จัดงานต้อนรับผ้าป่าโดยไปจ้างหมอลำซึ่งมาเฉลิมฉลอง (และเป็นเหตุให้วัยรุ่นมีเรื่องชกต่อยทะเลาะวิวาทกันตลอดงาน) การระดมทุนของผ้าป่าในครั้งนี้ทำให้ชาวบ้านได้รับเงินจากผ้าป่าประมาณ 170,000 บาทเศษ และชาวบ้านได้นำเงินไปซื้อเครื่องคอมพิวเตอร์ให้โรงเรียน 2 ชุด เงินที่เหลือได้นำมาสร้างรั้วโรงเรียน และรั้ววัดได้อีก

กล่าวโดยสรุป ของบอกบุญทั้งในกรณีของการทำบุญแจกข้าวและการทอดผ้าป่า ที่ได้อธิบายไว้โดยย่อในตอนต้นเป็นการผลิตซ้ำทุนทางสังคม การผลิตซ้ำดังกล่าวนี้มีรากฐานแนวคิดและอุดมการณ์เกี่ยวกับเรื่อง "การทำบุญ" ของชาวบ้าน อย่างไรก็ตาม ทั้งของบอกบุญซึ่งเป็นสาระสำคัญอย่างหนึ่งในการทำบุญ และวิถีปฏิบัติที่เราได้กล่าวในรายละเอียด แสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของ "ทุน" หรือระบบเศรษฐกิจแบบตลาด ซึ่งได้เข้ามาร่วมในการเป็นส่วนหนึ่งในการผลิตซ้ำทุนทางสังคม อย่างไรก็ตาม กระบวนการดังกล่าวนี้ได้ทำให้เกิดเครือข่าย ซึ่งจะเป็นพื้นฐานสำหรับความร่วมมือหรือการแลกเปลี่ยนทรัพยากรในขั้นต่อไป ในด้านแรก ของบอกบุญเป็นการอ้างไว้ซึ่งเครือข่ายความสัมพันธ์ของครัวเรือน ในประเด็นดังเดิมนั้นเมื่อครัวเรือนใดครัวเรือนหนึ่งจะทำบุญขึ้นบ้านใหม่จัดงานแต่งงาน เจ้าภาพหรือครัวเรือนที่เป็นผู้จัดก็เพียงแต่บอกกล่าวด้วยวาจา (ชาวบ้านใช้คำว่าไป "เล่า" หรือไป "คอบ" คือการบอกกล่าว) ชาวบ้าน หรือครัวเรือนอื่น ๆ ที่ได้รับการบอกกล่าวก็จะมาร่วมทำบุญ ในบางกรณีเช่นเมื่อมีคนตาย ครัวเรือนไม่จำเป็นต้องบอกกล่าว

ครัวเรือนอื่น ๆ ในชุมชนถือว่าเป็น “หน้าที่” ของตนเองที่จะต้องไปร่วมครัวเรือนนั้น ๆ “ทำบุญ” การร่วมทำบุญครัวเรือนอื่น ๆ อาจจะมีทั้งสิ่งของ เช่น ข้าวสาร ถั่วลิสง อาหารแห้งอื่น ๆ ตลอดจนแรงงานมาช่วยเจ้าภาพ ในปัจจุบันนี้เมื่อมีงาน เจ้าภาพจะบอกบุญโดยการแจกซอง และถือว่าเป็นภาระหน้าที่ของครัวเรือนที่ได้รับซองจะต้องทำบุญโครงการนำเงินใส่ซองไปมองให้เจ้าภาพด้วยวิถีปฏิบัติแบบนี้เป็นการผลิตซ้ำแนวคิดเรื่องการทำบุญ และทำให้เครือข่ายของครัวเรือนดำรงอยู่

ในด้านที่สอง การทำบุญทอดผ้าป่าเป็นเครือข่ายระหว่างชุมชน และ “ภายนอก” ที่ผลิตซ้ำและสร้างขึ้นมาใหม่จากแนวคิดเรื่องการทำบุญ การทอดผ้าป่าในประเพณีฮิตสิบสอง คองสิบสี่ เดิมที่ไม่ปรากฏ ประเพณีดังกล่าวนี้เพิ่งจะวิวัฒน์ขึ้นมาในช่วงประมาณ 40 ปีที่ผ่านมา โดยเกิดขึ้นในช่วงที่การติดต่อระหว่างชุมชนหมู่บ้าน และภายนอก ภายใต้รูปแบบของการอพยพแรงงาน มีแพร่หลายเพิ่มขึ้น เครือข่ายของการทอดผ้าป่านี้ อยู่นอกกรอบโครงสร้างความสัมพันธ์ของรัฐ ในขณะที่เครือข่ายของ “ซองบอกบุญ” ในด้านหนึ่งได้สร้างภาระของครัวเรือนในการลงทุน (นำเงินใส่ซอง) เพื่อรักษาเครือข่ายของตนเอง แต่การทอดผ้าป่าได้แสดงให้เห็นด้านที่เป็น “พลัง” ของชุมชนซึ่งพลังดังกล่าวนี้มาจากความผูกพันต่อบ้านเกิดหรือชุมชนของตนเอง ของผู้อพยพแรงงานที่อยู่ ณ ที่ต่าง ๆ นอกชุมชน

สรุป

ทั้งความเชื่อเรื่องผี วัดและพระสงฆ์ และธรรมเนียมประเพณีที่ผู้วิจัยได้นำเสนอในบทนี้ ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งของ “วัฒนธรรมชุมชน” สิ่งเหล่านี้มีมาก่อนที่จะเกิดรัฐ แม้เผชิญกับการเปลี่ยนแปลง วัฒนธรรมชุมชนก็มีการปรับตัว และยังคงดำรงอยู่มาจนถึงปัจจุบัน สิ่งเหล่านี้เป็นแหล่งที่ทำให้เกิดความร่วมมือระหว่างสมาชิกในชุมชน เป็นแหล่งของศรัทธาและขวัญกำลังใจ ที่เป็นทำให้สมาชิกในชุมชนมีพลังในการทำงาน และต่อสู้ทำมาหาเลี้ยงชีพในโลกปัจจุบัน การปรับปรุงเปลี่ยนแปลง วัฒนธรรมชุมชนนี้ มีแนวโน้มที่แนวคิดในเรื่อง “ทุน” ในทางวัตถุ จะเข้ามาครอบงำแนวคิดเรื่อง “บุญ” ดังที่ได้นำเสนอไว้ในบทที่ 2 แนวคิดของทุนหรือทุนนิยม มุ่งแสวงหาความพึงพอใจส่วนบุคคล ในขณะที่แนวคิดในเรื่องบุญมุ่งสนับสนุนให้คนแสวงหาความสุขโดยการให้หรือการเสียสละ ดังนั้นถ้าหากไม่มีขบวนการที่จะนำไปสู่การรื้อฟื้นแนวคิดเรื่องนี้อย่างจริงจังก็คาดหมายได้ว่า ทุนทางสังคมในรูปนี้จะอ่อนแอและสูญสลายไปในที่สุด

บทที่ 7

บทสรุป

บทนำ

การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อแสวงหาคำอธิบายในประเด็นคำถามที่สำคัญ 3 ประเด็น คือ ประการแรก ทูทางสังคมในชนบทมีธรรมชาติของการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวอย่างไร ประการที่สอง ทูทางสังคมได้ถูกนำมาใช้ประโยชน์อย่างไรบ้างในหน่วยการกระทำทางสังคมในระดับต่าง ๆ คือ ครัวเรือน ชุมชน และเครือข่ายระหว่างชุมชน และประการสุดท้าย ยุทธศาสตร์การพัฒนาที่ผ่านมาได้ส่งผลให้เกิดการขยายตัวของทูทางสังคมหรือไม่อย่างไร หรือมีแนวทางหรือวิธีการในการนำเอาทูทางสังคมมาใช้ในการกระบวนการพัฒนาอย่างไร ข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ใช้สำหรับอธิบายและตอบคำถามในทั้ง 3 ประเด็น โดยหลักแล้วมาจากชุมชนในชนบทภาคอีสาน 3 ชุมชน แต่ในบางบทและบางหัวข้อ ผู้วิจัยได้พยายามที่จะใช้แหล่งข้อมูลมือสองที่มีอยู่เพื่อขยายภาพของประเด็นให้เห็นในภาพที่กว้างขึ้น การศึกษานี้ใช้เวลาทั้งหมด 2 ปี คือเริ่มตั้งแต่เดือนกรกฎาคม 2544 – มิถุนายน 2546

สำหรับทัศนะทางวิชาการ (Perspectives) ที่ผู้วิจัยใช้เป็นกรอบชี้นำในการตีความนอกเหนือไปจากแนวคิดเรื่องทูทางสังคมแล้ว ผู้วิจัยได้ใช้แนวคิดที่เรียกว่า actor – oriented paradigm และ resource prefaces approach โดยหลักคิดที่สำคัญก็คือการมองว่า ผู้กระทำการทางสังคมต่างก็มีความสามารถตระหนักรู้ต่อสิ่งแวดล้อมรอบตัว และจะใช้ทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อบรรลุเป้าหมายที่เป็นไปได้ที่ดีที่สุดเท่าที่โอกาสจะอำนวยประการสำคัญคือ คำว่า “ทรัพยากร” ในที่นี้มีได้มีความหมายเพียงแต่ทรัพยากรทางสังคม ทางวัตถุ ตามแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์เท่านั้น แต่หมายรวมทั้งทรัพยากรที่ไม่ใช่วัตถุ ซึ่งได้แก่ระบบความสัมพันธ์ หรือคุณลักษณะทางสังคม และวัฒนธรรมของหน่วยกระทำการทางสังคมนั้น ๆ ด้วย

ในบทสุดท้ายนี้ มีองค์ประกอบสามส่วน ส่วนแรกผู้วิจัยจะได้สรุปประเด็นต่าง ๆ ที่ผู้วิจัยได้พยายามตอบคำถามการวิจัย โดยจะนำเอาประเด็นหลักที่มีความสำคัญในแต่ละบทมาเน้นให้เห็น พร้อมทั้งอภิปรายเพิ่มเติม ส่วนที่สองพยายามที่จะแสวงหาคำอธิบายทางทฤษฎีต่อประเด็นที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ และสุดท้ายผู้วิจัยพยายามที่จะนำเสนอประเด็นทางด้านนโยบายสำหรับการพัฒนาดังจะได้กล่าวเป็นลำดับต่อไป

แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม : ความเจริญเติบโต ตลาดและทุนนิยม

ในบทที่ 2 ผู้วิจัยได้ทบทวนวรรณกรรมเกี่ยวกับทุนทางสังคมทั้งที่เป็นแนวคิดทางด้านสากล (แนวคิดตะวันตก) และแนวคิดเกี่ยวกับทุนทางสังคมวงวิชาการไทย การทบทวนวรรณกรรมในบทนี้มีได้มีจุดมุ่งหมายเพื่อกำหนดกรอบแนวคิด หรือตัวแปรที่จะทำการทดสอบแบบตายตัว แต่เพื่อที่จะเป็นทิศทางหรือแนวทางกว้าง ๆ ที่ผู้วิจัยจะดำเนินการวิจัยในตอนต่อไป นอกจากนั้นการสำรวจเอกสารในที่นี่ก็ได้รวบรวมเอาเอกสารเกี่ยวกับทุนทางสังคมมาไว้ทั้งหมด แต่ได้คัดเลือกเอาเอกสารที่ผู้วิจัยมองว่ามีความสำคัญขึ้นมาพิจารณา

ในการวิเคราะห์แนวคิดทุนทางสังคมที่มาจากสากลนั้น ผู้วิจัยได้หยิบยกเอาแนวคิดของนักวิชาการ 3 คน (กลุ่ม) ขึ้นมาพิจารณา คือแนวคิดนักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่ แนวคิดนักสังคมวิทยา และแนวคิดของนักรัฐศาสตร์ แนวคิดของนักวิชาการตะวันตกที่น่าเสนออาจจะมีรายละเอียดปลีกย่อยแตกต่างกันออกไป แต่ประเด็นร่วมที่สำคัญอย่างหนึ่งคือ การมองว่าทุนทางสังคมจะเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ประสิทธิภาพของสังคม Douglas North ได้ชี้ให้เห็นถึงทัศนะที่ไม่ถูกต้องของนักเศรษฐศาสตร์แบบดั้งเดิม เกี่ยวกับคำว่า “สถาบัน” โดยมองว่าสถาบันแบบดั้งเดิมมิใช่สถาบันตลาด และเป็นปัญหาอุปสรรคต่อการพัฒนา นักเศรษฐศาสตร์สถาบันใหม่มองว่า สถาบันที่มีอยู่ในสังคมไม่ว่าจะเป็นแบบเก่าหรือแบบใหม่ ก็จะช่วยลดต้นทุนในการโยกย้ายทรัพยากร (transaction costs) ส่วน James Coleman ซึ่งเป็นนักสังคมวิทยาได้เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีอยู่ในสถาบันที่ทำให้เกิดประสิทธิภาพของการบังคับใช้กฎหมาย ข้อผูกพัน หรือพันธะสัญญาต่าง ๆ ที่คนในสังคมมีต่อกัน ในขณะที่ Robert D. Putnam สนใจประสิทธิภาพสถาบันการปกครองในระบบประชาธิปไตย ผู้วิจัยมองว่า การขยายตัวหรือการเติบโตของโคททรัพย์หรือการเติบโตทางด้านอื่น ๆ ของมนุษยชาติ เป็นเรื่องที่สำคัญและมีความสำคัญ แต่ความเติบโตดังกล่าวนี้ ไม่จำเป็นต้องเป็นแบบเดียวกับสิ่งที่เราเรียกว่า “ทุนนิยม” ในขณะนี้ ดังนั้นข้อสงสัยต่อทฤษฎีทุนทางสังคมจากกระแสสากลในที่นี่คือ ประสิทธิภาพของความเจริญเติบโตในที่นี่ อาจจะมีคามหมายเพียงการเร่งรัดในการก้าวเข้าไปสู่ทุนนิยม เมื่อเป็นเช่นนี้ทฤษฎีทุนทางสังคมจากตะวันตกจึงอาจจะไม่ได้เสนอการอธิบายและการทำนายใหม่ต่อปรากฏการณ์การพัฒนา ที่นอกเหนือไปจากแนวคิดในเรื่อง “ทุน” ของนักเศรษฐศาสตร์ที่มีมาแต่เดิม ประเด็นสำคัญก็คือ แนวคิดในเรื่องทุนทางสังคมที่เป็นกระแสสากลได้รับการสนับสนุนและนำไปขยายโดยสถาบันเหนือรัฐ อย่างเช่นธนาคารโลก ซึ่งทำให้แนวคิดแบบนี้มีการเผยแพร่อย่างกว้างขวาง

การทบทวนเอกสารเกี่ยวกับแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมในวงวิชาการไทยพบว่า ข้อเสนอหลักกลับมิใช่เรื่องการสร้างเสริมความเจริญเติบโตและการเร่งรัดก้าวไปสู่ทุนนิยม สิ่งที่จะต้องชี้แจงอีกครั้งในการทบทวนเอกสารวิชาการไทยในที่นี่ก็คือ ผู้วิจัยได้รวมเอาแนวคิดต่าง ๆ ที่มองหรือมีข้อเสนอ

เกี่ยวกับเรื่องการพัฒนาที่นอกเหนือไปจากเรื่อง “ทุนกายภาพ” เข้าไว้ด้วย แม้ว่าแนวคิดเหล่านั้นจะไม่ใช่คำว่า “ทุนทางสังคม” โดยตรงก็ตาม คำว่าทุนทางสังคมเพิ่มจะเข้ามาปรากฏในวงวิชาการไทยอย่างชัดเจน ภายหลังจากวิกฤติเศรษฐกิจในปี 2540 นี้เอง และถ้าหากเรานึกย้อนหลังไปอีกประมาณ 40 ปี ในประวัติศาสตร์การพัฒนาประเทศไทย เรามิได้ประสบปัญหาเรื่องอัตราการเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ คือโดยภาพรวมแล้วในช่วง 4 ทศวรรษที่ผ่านมาเศรษฐกิจของประเทศมีการเติบโตและขยายตัวโดยเฉลี่ยอยู่ในอัตราที่สูง สิ่งที่เป็นปัญหาคืออันเป็นพื้นฐานของเราจึงเป็นเรื่องอัตราการเปลี่ยนแปลงที่รวดเร็วเกินไป แนวคิดหลักในเรื่องทุนทางสังคม จึงมองเรื่องความเป็นธรรม การกระจาย (สิทธิ อำนาจของชุมชน วัฒนธรรมชุมชน) จริยธรรม (พุทธเศรษฐศาสตร์) หรือในบางระดับ แนวคิดเรื่องทุนทางสังคมอาจจะก้าวไปถึงการต่อต้านระบบทุนนิยม

สิ่งที่ผู้วิจัยมองว่า มีความจำเป็นที่จะต้องจำแนกแยกแยะให้ชัดเจน เมื่อพิจารณาทฤษฎีทุนทางสังคมก็คือ ความแตกต่างระหว่างความเจริญเติบโต (ทางเศรษฐกิจ) ตลาด และทุนนิยม ในปัจจุบันนี้ ความหมายของคำดังกล่าวไม่ว่าจะในหมู่มนุษย์ทั่วไปหรือในหมู่นักวิชาการ ยากที่จะแยกจากกัน อันที่จริงคำทั้งสามคำนี้ โดยพื้นฐานแล้วแม้ว่าจะมีความเกี่ยวเนื่องกัน แต่ก็มีได้มีความหมายเหมือนกันเลยทีเดียว ความเจริญเติบโตเป็นการเพิ่มขึ้นของโภคทรัพย์ อาจจะเป็นผลมาจากทั้งตลาดและทุนนิยม แต่ตลาดและทุนนิยมก็มีสาระหลักที่แตกต่างกันอยู่ กล่าวคือตลาดเป็นชุดของกฎที่ควบคุมและกำกับการแลกเปลี่ยน (สินค้าและบริการ) ระหว่างมนุษย์ กฎดังกล่าวนี้ตั้งอยู่บนหลักการของการแข่งขันโดยเสรี กฎของการแข่งขันนี้ อยู่ภายใต้การควบคุมของจริยธรรมทางสังคม คือการแข่งขันจะต้องอยู่ภายใต้การกำกับของค่านิยมในเรื่องความดีงาม ความถูกต้องหรือความเป็นธรรมด้วย ส่วนทุนนิยมมีสาระหลักอยู่ที่การแสวงหากำไร ซึ่งการแสวงหากำไรนี้ ไม่จำเป็นที่จะต้องยึดหลักการของการแข่งขันกันโดยเสรี ในทางตรงกันข้าม ทุนนิยมกลับมีแนวโน้มที่จะจำกัดการแข่งขัน เพื่อที่จะเป็นหลักประกันของการแสวงหากำไร ทุนนิยมมักจะสร้างการผูกขาด (ดู Korten; 1999) การแข่งขันในระบบทุนนิยมจึงมิใช่การแข่งขันที่แท้จริง หากเป็นวิธีการทำลายล้างคู่แข่งเพื่อให้ตนเองได้กำไรสูงสุด ในปัจจุบัน รัสเซลล์ ธนะพรพันธุ์ ได้ชี้ให้เห็นถึงระดับขั้นการพัฒนาของทุนนิยม ซึ่งก้าวเข้ามาสู่ยุคของทุนการเงินและการบริการ ผู้วิจัยมองว่าแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม จำเป็นที่จะต้องเสนอการอธิบายและการทำนายที่แตกต่างออกไปจากตรงนี้ การศึกษาในเชิงประจักษ์ในการวิจัยนี้จึงเป็นการค้นหาพลังในทางสร้างสรรค์ที่มีอยู่ในสังคม พลังดังกล่าวนี้จะนำไปสู่การขยายตัวของโภคทรัพย์ เพื่อให้มนุษย์สามารถที่จะหลุดพ้นออกมาจากการขาดแคลนโภคทรัพย์ที่จำเป็น แต่น่าจะหลีกเลี่ยงการก้าวเข้าไปสู่การแข่งขันแบบทำลายล้างของระบบทุนนิยมด้วย

ข้อสรุปจากการศึกษาเชิงประจักษ์

การศึกษาในครั้งนี้ มิได้เป็นการศึกษาวิจัยทดลอง หรือเป็นการวิจัยที่มีการตั้งสมมติฐาน (การตอบคำถามล่วงหน้า) และค้นหาข้อมูลเชิงประจักษ์เข้ามาบรรจุในกรอบคิด แล้วสรุปข้อค้นพบตามกรอบที่ได้กำหนดไว้ล่วงหน้า เหตุผลประการหนึ่งก็เนื่องจากว่าแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมยังคงเป็นเรื่องใหม่ แม้คำนิยามพื้นฐานก็ยังคงไม่เป็นที่ตกลงร่วมกันในหมู่นักวิชาการและสาขาวิชาที่เกี่ยวข้อง การวิจัยในครั้งนี้จึงเลือกใช้วิธีการแบบพรรณนา (descriptive) เป็นหลัก ในที่นี้ ผู้วิจัยจะได้สรุปสาระสำคัญที่ได้จากการศึกษาเชิงประจักษ์ที่ได้อธิบายไว้ในบทที่ผ่านมาดังนี้

ก. การดำรงสถานะของชุมชนในฐานะที่เป็นบริบทของการผลิตซ้ำทุนทางสังคม

ในบทที่ 3 ผู้วิจัยเริ่มนำเสนอและวิเคราะห์ข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ได้จากการศึกษาชุมชน 3 ชุมชนชนบทในเขตจังหวัดขอนแก่น โดยเริ่มจากการวิเคราะห์ประวัติศาสตร์ ชุมชนหมู่บ้านทั้ง 3 แห่ง เริ่มก่อตั้งเมื่อกว่า 100 ปีเศษ ๆ ที่ผ่านมา ในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่สอง พลังที่เข้าไปผลักดันทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงของชุมชนก็คือ กระบวนการพาณิชย์กรรมเกษตร และการแพร่เข้าไปของรัฐสู่ชุมชนอันเป็นการสนองตอบต่อปัญหาความมั่นคงของรัฐ พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ในช่วงนี้ได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับกลุ่มคนข้างนอกชุมชนแบบใหม่ขึ้นมา ซึ่งมีลักษณะเป็นความสัมพันธ์ในแนวดิ่ง (Vertical Link) ทั้งกับรัฐและธุรกิจเอกชน การเกิดขึ้นของความสัมพันธ์แบบนี้ ในด้านหนึ่งได้ทำให้เกิดความสัมพันธ์ในแนวนราบ (เช่นการค้าขาย แลกเปลี่ยน รวมไปถึงความร่วมมือ การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน) ระหว่างชุมชนอ่อนแอลงไป และอีกด้านหนึ่งภายในชุมชนเองก็เกิดกลุ่มย่อย (fractions) ต่าง ๆ ขึ้นมาเกิดการแข่งขันระหว่างกลุ่มย่อย เพื่อที่จะเข้าไปเป็นเครือข่ายของรัฐหรือธุรกิจเอกชน

การเปลี่ยนแปลงในชุมชนอีกสองประการที่ผู้วิจัยนำมาพิจารณาในบทนี้คือ ประชากรและที่ดินทำกิน ในแง่ของประชากรนั้น พบว่าหมู่บ้านที่อยู่ใกล้เมือง คือบ้านเหล่าเกวียนหัก มีอัตราการเพิ่มของประชากรน้อยมาก (แต่มีจำนวนครัวเรือนเพิ่มมากขึ้น) ส่วนบ้านฝางน้อย ซึ่งอยู่ไกลศูนย์กลางเมืองที่สุดในการศึกษาคครั้งนี้พบว่า มีอัตราการเพิ่มของประชากรมากที่สุด กลุ่มประชากรอายุแรกเกิด - 14 ปี มีแนวโน้มที่จะลดลงไปด้วย ในด้านการเปลี่ยนแปลงการถือครองที่ดินนั้น พบว่าหมู่บ้านใกล้เมืองมีการเพิ่มขึ้นของจำนวนผู้ไร้ที่ดินทำกินอย่างชัดเจน ในขณะที่หมู่บ้านไกลเมืองมีสัดส่วนการเพิ่มขึ้นของผู้ไร้ที่ดินทำกินเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

ท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น ชุมชนหมู่บ้านก็ยังสามารถดำรงอยู่และสืบทอดต่อมาได้ การดำรงอยู่ของหมู่บ้าน มีความสำคัญต่อการผลิตซ้ำของทุนทางสังคมที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์ในบทต่อ ๆ มา ไม่ว่าจะเป็นทุนที่อยู่ในระดับครัวเรือน หรือกลุ่ม องค์กร ตลอดจนธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ

ล้วนแต่ดำรงอยู่ และผลิตซ้ำภายใต้พื้นที่ทางสังคมและวัฒนธรรมของชุมชนหมู่บ้าน การวิเคราะห์ในบทนี้จึงเป็นการฉายภาพให้เห็นถึง “บริบท” ของการผลิตซ้ำทุนทางสังคมนั่นเอง

ข. คริวเรือน ทรัพยากร และการแปลงรูปของทุนทางสังคม

ทุนทางสังคมมีสถานะเป็นนามธรรม อย่างไรก็ตามทุนทางสังคมก็สามารถที่จะแปลงรูปไปอยู่ในสภาพที่มนุษย์จะบริโภคได้โดยตรง นั่นก็คือทุนทางสังคมอาจจะแปลงสภาพเป็นทรัพยากรหรือวัตถุดิบ การบริโภคทุนสังคมโดยตรง หรือการบริโภคทรัพยากรหรือวัตถุดิบที่แปลงรูปมาจากทุนทางสังคม ย่อมส่งผลต่อสถานะความอยู่ดีมีสุขของคริวเรือน ความพยายามที่จะพิจารณาว่าทุนทางสังคมเกี่ยวข้องกัน หรือส่งผลต่อสถานะความเป็นอยู่ของคนอย่างไรมีความจำเป็นที่จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับสถานะของทรัพยากรคริวเรือน และสมาชิกของคริวเรือนในชนบท ในบทที่ 4 ผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิเคราะห์สถานะของทรัพยากรของคริวเรือนใน 3 ชุมชน โดยแนวคิดเบื้องต้นก็คือทรัพยากรที่คริวเรือนมีอยู่ สามารถที่จะนำมาใช้ประโยชน์ และแปลงรูปไปเป็นวัตถุดิบหรือใช้ประโยชน์ในแง่ต่าง ๆ ได้ ที่สำคัญก็คือเรามองว่า คริวเรือนมิได้ครอบครองและกำกับทรัพยากรในทางวัตถุเท่านั้น แต่มีทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรมด้วย

ประเด็นแรกที่ผู้วิจัยได้ชี้ให้เห็นในบทที่ 5 ก็คือคริวเรือนในชนบทมีชื่อ “ชาวนา” ตามนิยามของนักสังคมศาสตร์ซึ่งมองว่าเขากำลังยืนอยู่ระหว่างเส้นแบ่งของโลก 2 โลก คือโลกของวิถีการผลิตแบบดั้งเดิม และวิถีการผลิตแบบใหม่ คริวเรือนเหล่านี้มีชื่อชาวนาในแง่ที่ว่า เขามีได้ยังชีพโดยการทำนาหรือโดยการทำการเกษตรเท่านั้น แต่มีวิธีการและแหล่งยังชีพที่หลากหลาย ความหลากหลายของการยังชีพของชาวนา (diversities of livelihood) เป็นเรื่องที่วงวิชาการทางสังคมศาสตร์ในปัจจุบันตระหนักอยู่แล้ว แต่ในการวิจัยนี้ต้องการชี้ให้เห็นว่าความหลากหลายเหล่านี้ เกี่ยวข้องกับทรัพยากรของคริวเรือนชาวนาชนบท และยุทธวิธีต่าง ๆ ที่เขานำมาใช้ในการจัดการทรัพยากรของคริวเรือน เพื่อให้ได้ผลลัพธ์ (ซึ่งได้แก่ความอยู่ดีมีสุขของสมาชิกของคริวเรือน) ที่ดีที่สุดที่เป็นไปได้

ทรัพยากรประเภทแรกของคริวเรือนในชนบท ที่งานวิจัยนี้ทำการสำรวจคือทรัพยากรทางวัตถุ ซึ่งรวมถึงที่ดิน ทรัพย์สิน และกระแสการไหลเวียนของรายได้ (รายได้ รายจ่าย และหนี้สิน) ผลการสำรวจพบว่า คริวเรือนไร้ที่ดินใน 3 ชุมชน มีสัดส่วนที่สูงกว่าภาพรวมของภาคอีสาน คือในสามชุมชนที่ทำการสำรวจในการวิจัยครั้งนี้ มีผู้ไร้ที่ดินทำกินประมาณร้อยละ 38 ในขณะที่คริวเรือนเกษตรกรที่ไร้ที่ดินทำกินในทั้งภาคอีสาน มีประมาณร้อยละ 18 เท่านั้น แหล่งรายได้ที่เป็นเงินสดของคริวเรือนมาจากกิจกรรมหรือการจ้างแรงงานนอกภาคเกษตรเป็นหลัก รายได้เฉลี่ยของคริวเรือนนั้นมีสัดส่วนที่ใกล้เคียงกัน รายจ่ายประจำเดือนของคริวเรือนที่มีสัดส่วนมากที่สุดได้แก่ รายจ่ายในการซื้ออาหาร รองลงไปได้แก่ค่าใช้จ่ายเกี่ยวกับการศึกษาเล่าเรียนของสมาชิกวัยเยาว์

ภายใต้สภาพของการเปลี่ยนแปลงของสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็วนั้น ทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือนถือว่ามีความสำคัญยิ่ง การที่ครัวเรือนสามารถใช้ทรัพยากรในการยังชีพที่หลากหลายได้ย่อมขึ้นอยู่กับทักษะ ความสามารถของทรัพยากรมนุษย์ของครัวเรือน ครัวเรือนชนบทเองก็ตระหนักในเรื่องนี้ดี จะเห็นได้จากการลงทุนในทรัพยากรมนุษย์คือค่าใช้จ่ายการศึกษาของสมาชิกของครัวเรือน เป็นค่าใช้จ่ายที่สูงรองจากค่าใช้จ่ายสำหรับอาหาร การพิจารณาสถานะทรัพยากรมนุษย์ในการวิจัยนี้ ครอบคลุมถึง ขนาดของครัวเรือน กำลังแรงงาน การศึกษา และภาวะทางสุขภาพของสมาชิกครัวเรือน กล่าวโดยรวมก็คือ ครัวเรือนของชาวชนบทมีแนวโน้มที่จะมีขนาดเล็กลง มีสัดส่วนของคนที่อยู่ในวัยทำงาน (อายุ 15-60 ปี) มากขึ้น สำหรับครัวเรือนที่ทำการเกษตรเนื่องจากว่าครัวเรือนมีขนาดเล็กลง และแรงงานส่วนหนึ่งได้หันไปทำงานนอกภาคเกษตร ทำให้แรงงานของครัวเรือนสำหรับทำการเกษตรไม่เพียงพอ จึงหันไปใช้แรงงานรับจ้างมากขึ้น

ส่วนทรัพยากรทางสังคม และวัฒนธรรมนั้น ในการวิจัยครั้งนี้ได้ให้ความสำคัญต่อสถานะตำแหน่งของหัวหน้าครัวเรือน เครือข่ายครัวเรือนของพี่น้องและบุตร การรับรู้เกี่ยวกับตำแหน่งแห่งที่ของครัวเรือนในสังคมโดยกว้าง และในเฉพาะชุมชน ตลอดจนการให้ความสำคัญต่อสถาบันทางวัฒนธรรมต่าง ๆ เช่นวัด ประเพณี ความเชื่อเรื่องผี ถ้ำมองในแง่ของ "จำนวน" แล้วครัวเรือนในชนบทยังมีเครือข่ายครัวเรือนที่เป็นพี่หรือน้องของหัวหน้า และภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนอยู่มาก ทั้งนี้เนื่องจากว่าคนรุ่นนั้นยังนิยมมีบุตรมาก นอกจากนั้น ยังมีบุตรที่ แยกครอบครัวออกไปเป็นอิสระ ซึ่งทั้งครอบครัวพี่น้องและครอบครัวบุตรถือว่าเป็นเครือข่ายที่มีความใกล้ชิด และสามารถจะได้รับความช่วยเหลือในยามที่ครัวเรือนต้องการ ส่วนในแง่ของความศรัทธา เชื่อมมั่นต่อสถาบันทางวัฒนธรรมต่าง ๆ จากการสัมภาษณ์ตัวแทนของครัวเรือนพบว่า ยังคงมีอยู่ในระดับสูง ถ้าหากนำเอาภาพที่เราพบในระดับครัวเรือน ไปต่อกับภาพที่เราศึกษาในระดับชุมชน เกี่ยวกับประเพณี ผี และพระ นั้น เราจะพบว่าครัวเรือนในชนบทได้มอง "สินค้าสาธารณะ" เหล่านี้ในแง่ที่เขาจะเข้าไปเอาประโยชน์เท่านั้น แต่เขาก็พร้อมที่ลงทุนในการทำนุบำรุงรักษา (อย่างเช่นการช่วยแรงงาน การออกเงิน) ซึ่งผลก็คือ สถาบันต่าง ๆ ยังคงดำรงอยู่ และมีการปรับเปลี่ยนตามสถานการณ์แวดล้อมที่เปลี่ยนแปลงไป

ค. การผลิตซ้ำกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย

ทัศนะในทางสังคมศาสตร์แบบดั้งเดิมโดยทั่วไปแล้วมองว่า ในชุมชนชนบทขาดแคลนกลุ่มหรือองค์กร ที่จะทำหน้าที่ในการรวบรวมเอาทรัพยากร หรือความร่วมมือระหว่างปัจเจกในชุมชนมาใช้ให้เกิดประโยชน์ โดยเฉพาะภายใต้สถานการณ์หรือสภาพแวดล้อมแบบใหม่ ดังนั้นการพัฒนาในแง่นี้จึงเป็นความพยายามที่จะปลูกถ่าย (transplant) สถาบันสมัยใหม่ให้เข้าไปอยู่ในภาคชนบท

แนวคิดที่มองว่าชนบทขาดกลุ่ม และองค์กรนี้มีได้มีเฉพาะในกลุ่มแนวคิดกระแสหลักเท่านั้น แต่ในกลุ่มนักคิดทางมาร์กซิสต์ก็มีแนวโน้มที่จะมองว่าชาวนาชาดการจัดตั้งองค์กรทางชนชั้น หรือขาดจิตสำนึกทางชนชั้น ในบทที่ 5 ผู้วิจัยได้สำรวจกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย โดยในขั้นแรกได้นำเอาประเด็นข้อถกเถียงทางด้านแนวคิดทฤษฎีเกี่ยวกับกลุ่มและองค์กรขึ้นมาพิจารณาโดยย่อ ๆ

ในการวิเคราะห์เกี่ยวกับกลุ่มและองค์กรในชุมชน 3 แห่งผู้วิจัยได้เน้นใน 3 ประเด็นคือ ปัญหาในเรื่องการก่อตั้งและการเลิกกลุ่ม อันเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ และสังคมชนบท ที่ทำให้ปัญหาและความต้องการของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไปด้วย ประเด็นต่อมาคือเรื่องกลุ่มและองค์กรภายในกับการสร้างทุนมนุษย์ และประเด็นสุดท้ายเป็นเรื่องกลุ่มการเงิน และทุนทางสังคม ในประเด็นแรกเราได้วิเคราะห์กรณีธนาคารข้าว ที่ชาวบ้านมีแนวคิดที่จะจัดตั้งสถาบันสวัสดิการของชุมชน โดยอาศัยการระดมทรัพยากรคือข้าว ซึ่งมีอยู่ในชุมชน เราพบว่ากลุ่มดังกล่าวอยู่ในภาวะชะงักงัน ส่วนหนึ่งเพราะสมาชิก หรือชาวบ้านมองว่า ธนาคารข้าวเป็นทรัพย์สินส่วนรวม อีกส่วนหนึ่งเป็นเพราะว่าปัญหาการขาดแคลนข้าว (หรือปัญหาสวัสดิการพื้นฐาน) ของชาวบ้านเปลี่ยนแปลงไป ในประเด็นที่สอง ผู้วิจัยได้หยิบยกกลุ่มสตรีทอผ้าขึ้นมาพิจารณา และชี้ให้เห็นว่า กลุ่มสตรีทอผ้าสร้างขึ้นมาจากรากฐานทางทักษะการทอผ้าของสตรีที่มีมาแต่ดั้งเดิม และความรักในงานทอผ้าของสตรี นอกจากนั้น กลุ่มสตรีช่วยให้เกิดการผลิตซ้ำและการพัฒนาทุนมนุษย์ อย่างเช่นการมีทักษะการทอผ้าแบบใหม่ การมีความรู้ในเรื่องตลาดและการจัดการ เป็นต้น ดังนั้น ทรัพยากรมนุษย์ จึงเป็น “สต็อก” ของมูลค่า และคุณค่าที่เกิดจากกลุ่มและองค์กร

ในประเด็นที่สาม ผู้วิจัยได้หยิบยกเอากลุ่มทางการเงินขึ้นมาวิเคราะห์ ในอดีตการจัดการทุนทางการเงินของชุมชน ถือว่าเป็นข้ออ่อน หรือจุดบอดของชุมชนเลยทีเดียว ในทัศนะทางวิชาการยังมองว่า ทุนการเงินเป็นปฏิปักษ์ต่อทุนทางสังคมในชุมชนชนบทด้วย อย่างไรก็ตามในช่วง 3-4 ปีที่ผ่านมาชุมชนทั้ง 3 แห่งได้ก่อตั้งกลุ่มองค์กรทางการเงินขึ้นมา ถ้าหากมองจากจำนวนสมาชิก และจำนวนเงินทุน กลุ่มการเงินใน 3 ชุมชน มีการขยายตัวที่รวดเร็วมาก นอกจากนั้นสต็อกของทุนที่เกิดจากการดำเนินการของกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชนในระยะก่อนหน้านี้ทั้งในรูปทรัพยากรมนุษย์ หรือเงินทุนก็ถูกนำมาใช้ในการสร้างกลุ่มทางการเงินด้วย

ประเด็นต่อมาที่เราได้วิเคราะห์ในบทที่ 5 คือการขยายตัวของเครือข่ายระหว่างหมู่บ้าน โดยผู้วิจัยได้หยิบยกเอาเครือข่ายที่พบในทั้ง 3 หมู่บ้านและกำลังดำเนินการอยู่สองเครือข่ายขึ้นมาพิจารณา เครือข่ายแบบแรกเป็นเครือข่ายที่มองว่า “ชุมชน” เป็นสมาชิกของเครือข่าย ส่วนแบบที่สองมองว่า “กลุ่มหรือครัวเรือน” ที่มีอยู่ในชุมชนเป็นสมาชิกของเครือข่าย ถึงแม้ว่าเครือข่ายทั้งสอง จะมีกิจกรรม และมีการจัดระเบียบความสัมพันธ์ แต่ในเรื่องอุดมการณ์ ซึ่งเป็นเรื่องกำกับทิศทางการดำเนินงานของเครือข่ายยังไม่ปรากฏชัด สมาชิกของเครือข่ายมีความคาดหวังเพียงให้เครือข่าย

เป็นข้อต่อให้ชุมชนสามารถเข้าถึงทรัพยากรที่มีอยู่ภายนอก ถึงแม้ว่าความคาดหวังนี้จะมีข้อเรื่องที่ผิด แต่เครือข่ายก็มีความจำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์หรือมีเป้าหมายที่ไกลออกไป มากกว่าการสนองตอบความต้องการเป็นครั้งคราว อย่างไรก็ตามความไม่ชัดเจนในเชิงยุทธศาสตร์นี้ เป็นเรื่องที่ยธิบายได้ เนื่องจากการรวมตัวเป็นเครือข่ายที่มีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาเป็น เรื่องใหม่สำหรับชาวบ้าน จึงยังต้องอาศัยเวลาอีกระยะหนึ่งที่จะทำความเข้าใจในเรื่องนี้

ประเด็นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องยุทธศาสตร์ที่ผู้วิจัยได้ตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ในบทนี้คือ ผู้วิจัยมองว่าการสร้างกลุ่มและองค์กรโดยการ “ปลูกถ่าย” องค์กรที่มีอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ อาจจะเป็นเรื่องที่ทำได้ไม่ยาก แต่สิ่งที่สำคัญคือ กลุ่มและองค์กรเหล่านี้ต้องการ “ความรู้” ทางด้านการจัดการที่แตกต่างออกไปจากความรู้ที่มีอยู่ในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ทั้งนี้เนื่องจากว่า ชุมชนและองค์กรหรือกลุ่มของชุมชน มีเป้าหมายในการดำเนินงานที่แตกต่างออกไปจากเป้าหมายในทางธุรกิจ เมื่อเป็นเช่นนี้ องค์กรหรือกลุ่มในชนบท จึงต้องการ “ปัญญาชน” ที่จะต้องทำงานในการผลิตหรือสร้างความรู้ขึ้นมาใช้ ควบคู่ไปกับการสร้างองค์กร ผู้วิจัยมองว่า ประเด็นดังกล่าวนี้ มีความสำคัญในเชิงยุทธศาสตร์การพัฒนาที่จะส่งผลต่อการสร้างใหม่ของทุนทางสังคมในชุมชนชนบทอย่างสำคัญ

ในตอนสุดท้ายของบทที่ 5 นี้เราได้ขยายภาพของกลุ่ม องค์กร และเครือข่ายออกไป เพื่อให้สามารถมองเห็นภาพด้านกว้าง นับตั้งแต่ ปี 2525 หรือในช่วงเริ่มต้นแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 เป็นต้นมา มีสถานการณ์ 2 อย่างที่เกี่ยวกับเรื่องการชักกลุ่มองค์กร และเครือข่ายสถานการณ์อย่างแรกคือทางราชการได้เปลี่ยนวิธีการทำงานพัฒนาชนบท โดยหันมายอมรับวิธีการพัฒนาจากล่างขึ้นบนมากขึ้น แม้ว่าจะถูกกล่าวหาว่าแท้จริงแล้ว รัฐมิได้เปลี่ยนแนวคิดหรือวิธีการทำงาน แต่การพัฒนาของรัฐนับตั้งแต่ช่วงนั้นเป็นต้นมาก็ได้ก่อให้เกิดกลุ่มองค์กรในระดับชุมชนขึ้นมาเป็นจำนวนมาก สถานการณ์อย่างที่สองก็คือ ได้เกิดขบวนการ (Movements) ของชาวชนบทหลายครั้ง อย่างเช่น ขบวนการ ค.จ.ก., สมัชชาคนจน, สมัชชาเกษตรกรรายย่อย เป็นต้น ถึงแม้ว่าในช่วงกว่า 2 ทศวรรษที่ผ่านมาจะยังบอกไม่ได้ว่าขบวนการเหล่านี้จะผนึก หรือประสานกันในแนวราบได้อย่างกว้างขวางและถาวรขึ้น แต่เราก็ได้เห็นศักยภาพหรือพลังของขบวนการเหล่านี้ ถ้าหากเรามองในแง่ปริมาณทั้ง จำนวนกลุ่ม จำนวนคน (สมาชิก) จำนวนคน แม้ว่าจะเป็นการยากที่จะได้ตัวเลขมาแสดงฐานะที่ถูกต้องของกลุ่ม แต่จากแหล่งที่มีข้อมูลก็ทำให้เห็นได้ว่ามีกลุ่ม องค์กร และสมาชิกของกลุ่ม องค์กรกระจายอยู่ในชุมชนเป็นจำนวนมากในประเภทกลุ่มต่าง ๆ ที่มีอยู่ในชุมชน กลุ่มทางการเงินกำลังเป็นกระแสหลัก คือเป็นรูปแบบของกลุ่มที่พบมากที่สุดชุมชน

ง. วัฒนธรรมชุมชนและทุนทางสังคม

สถาบันทางวัฒนธรรมของชุมชนที่ยังคงมีพลัง เป็นรากฐานหรือที่มาของความร่วมมือระหว่างสมาชิกในชุมชน ที่สำคัญคือประเพณีฮิตสิบสองคองสิบสี่ ความเชื่อเรื่องผี และความศรัทธาในพระพุทธศาสนาของคนในชุมชน สถาบันทั้ง 3 นี้ ผู้วิจัยมองว่าเป็นมรดกเก่าทางวัฒนธรรม เนื่องจากว่า เป็นสิ่งที่คนรุ่นก่อนได้สร้างไว้ (มิใช่สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติ) และมีการเปลี่ยนแปลงและสืบทอดมาสู่คนรุ่นต่อ ๆ มา ในบทที่ 6 ของงานวิจัยจึงได้วิเคราะห์เรื่องนี้

จากข้อมูลเชิงประจักษ์ที่เราพบในชุมชนทั้ง 3 แห่ง เราสามารถที่จะบอกได้ว่าระเบียบประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา พระและวัด ยังคงมีอยู่ในชุมชน ถึงแม้ว่าในบางด้านจะเสื่อมสลายลงไปมาก อย่างเช่น “คองสิบสี่” อย่างไรก็ตามข้อสรุปอันนี้จำเป็นที่จะต้องตั้งข้อสังเกตกำกับไว้ด้วย 2 ประการ *ประการแรก* การที่เราพบว่าธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติต่อพระและวัด ของชุมชน ยังคงมีอยู่ในชุมชนนี้ มิได้หมายความว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีสถานะ “สถิต” (static) หรือดำรงอยู่อย่างไม่เปลี่ยนแปลงอะไรเลย แท้ที่จริงแล้วงานบุญประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา และพระ มีการคลี่คลายเปลี่ยนแปลงมาตลอด อย่างเช่นประเพณีสงกรานต์ที่แต่เดิมนั้นในเรื่องการผลิตข้าว ความสัมพันธ์ระหว่างผู้อาวุโส และกลุ่มผู้ต่ำอาวุโสในชุมชนมาเป็นการเน้นหรือการตอกย้ำความสัมพันธ์ระหว่างผู้ที่ทำมาหากินในชุมชนกับผู้ออกไปทำมาหากินนอกชุมชน การคลี่คลายหรือการเปลี่ยนแปลงของธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา มิใช่เป็นไปตามพลังข้างนอกของรัฐและตลาดเท่านั้น แต่คนในชุมชนเองก็มีส่วนในการสร้างสิ่งเหล่านี้ขึ้นมาใหม่ด้วย

ประการที่สอง การที่ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา มีอยู่มากในชุมชนอาจเป็นเครื่องชี้ว่า ชุมชนนั้น ๆ มีทุนทางสังคม หรือบ่งบอกถึงสถานะของทุนทางสังคมของชุมชนได้ แต่ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา อาจจะมีข้อด้อยซึ่งถึงความอยู่ดีมีสุขของคนในชุมชนโดยตรง เช่นว่า ชุมชนมีทรัพยากร ป่าไม้ ดิน และแหล่งน้ำที่อุดมสมบูรณ์ ก็มีได้หมายความว่า คนในชุมชนนั้นจะมีคุณภาพชีวิตที่ดีเสมอไป การที่ธรรมเนียมประเพณีความเชื่อเรื่องผี และแนวปฏิบัติในทางพระพุทธศาสนา จะส่งผลต่อความอยู่ดีมีสุขของคนอย่างไร ย่อมขึ้นอยู่กับว่าทุนทางสังคมเหล่านั้นดำรงอยู่ภายใต้ระบบความสัมพันธ์แบบใดของสังคม และสมาชิกของชุมชนได้เข้าใช้ประโยชน์ หรือมีความสามารถที่จะเข้ามาใช้ประโยชน์ได้อย่างไร หรือไม่ ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตนี้ไว้ จากข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ว่า ธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง ได้กลายมาเป็นเครื่องหมายของฐานะตำแหน่งทางสังคมของปัจเจก อย่างเช่นการจัดงานบุญกฐินโดยคบคิดจากภายนอก (หรือภายใน) ชุมชน ปัญหาเช่นนี้ก็คือการที่

สำนึกร่วมได้ตกอยู่ภายใต้การครอบครองหรือกำกับของปัจเจก (collective awareness and individual possession) (Buapun 2000) แต่ปัญหาของทุนทางสังคมในเรื่องนี้มีความซับซ้อนมากกว่าทุนทางกายภาพอย่างมาก ในแง่หนึ่งคือปัญหาไม่ได้อยู่ที่ว่าธรรมเนียมประเพณีมี และพระ มีอยู่จริงหรือไม่ แต่อยู่ที่ว่าคนในชุมชนมีความเชื่อร่วมกันว่าสิ่งต่าง ๆ เหล่านี้มีอยู่หรือไม่ และมีความหมายต่อตัวเขาอย่างไรด้วย

คำอธิบายทางทฤษฎี

ดังได้กล่าวแล้วว่า การวิจัยในครั้งนี้ มิได้มีวัตถุประสงค์เพื่อทดสอบตัวแบบทางทฤษฎี หรือสมมติฐานที่จำเพาะเจาะจง ทั้งนี้เนื่องจากว่า แนวคิดทฤษฎีเรื่องทุนทางสังคม ยังเป็นเรื่องใหม่ถึง แม้ว่าองค์ประกอบหลักในทฤษฎี จะเป็นการกลั่น (refine) เอาแนวคิดทฤษฎีทางสังคมหลายด้านเข้ามาไว้ แต่ข้อเสนอทางทฤษฎีทางสังคมก็วางอยู่บนฐานราก (foundation) ทางความคิดที่ยังไม่คงรูป นับตั้งแต่เรื่องขอบเขตความหมายของคำว่า “ทุนทางสังคม” นักวิชาการบางคนมองว่า หมายรวมถึงทุนมนุษย์ ทุนทางวัฒนธรรม และเครือข่ายทางสังคมเข้าไว้ด้วย ในขณะที่นักวิชาการบางคนมองว่า ทุนทางสังคมมีความหมายจำเพาะ จำกัดอยู่ที่เครือข่ายทางสังคม เป้าหมายหลักของผู้วิจัย มิใช่อยู่ที่การแสวงหาข้อยุติในเรื่องกรอบความหมายของทุนทางสังคม แต่เพื่อทำความเข้าใจชีวิตของชาวบ้านในด้านต่าง ๆ ที่พอจะตกลงกันได้ในเบื้องต้นว่า หมายถึงทุนทางสังคม แล้วสร้างชุดของคำอธิบายชั่วคราวขึ้นมา ซึ่งผู้วิจัยเรียกว่าคำอธิบายทางทฤษฎี การวิจัยนี้จึงน่าจะเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างรากฐานทางความคิดในการที่จะทำความเข้าใจในเรื่องทุนทางสังคม

สิ่งที่เป็แรงดลใจให้ผู้วิจัยได้คิดถึงคำอธิบายพื้นฐานในทางทฤษฎี มาจากความฉงนใจ ที่ได้เห็นชาวบ้านกลุ่มหนึ่ง ได้ใช้ชีวิตโดยการก้าวข้ามไปมาระหว่างสองโลก กล่าวคือชุมชนทั้งสามแห่งที่ผู้วิจัยทำการเก็บข้อมูลเชิงประจักษ์ในครั้งนี้ กำลังอยู่ในช่วงของการเปลี่ยนผ่าน (transform) อย่างไรก็ตาม ในช่วงของการเปลี่ยนผ่านนี้เอง ทำให้ชีวิตของชาวบ้านได้สัมผัสกับสังคมและความเป็นจริงต่าง ๆ ของชีวิตของเขา ซึ่งถ้าหากเรามองจากภายนอก สิ่งต่าง ๆ ที่ชาวบ้านได้เข้าไปร่วมหรือไปสัมผัส ยังไม่ได้หลอมรวมกัน ในบางครั้งผู้วิจัยมองว่า เป็นคนละโลกกับชีวิตของชาวบ้าน สิ่งที่เป็นรูปธรรมของความคิดที่ว่า ชาวบ้านก้าวข้ามไปมาระหว่างโลกสองโลกคือ อาจยกตัวอย่างได้เช่น หนุ่มสาวหลายคนในหมู่บ้านที่ได้เดินทางไปทำงานต่างถิ่น หรือบางคนไปทำงานต่างประเทศ การเดินทางไปทำงานในถิ่นที่ดังกล่าวนี้ ก็คือการได้ไปสัมผัสกับความเป็นไปของโลกที่แตกต่างไปจากสิ่งที่เขาประสบโดยสิ้นเชิง แต่ผู้อพยพเหล่านี้มิได้ละทิ้งหรือตัดขาดไปจากชุมชนเลย ยังคงมีการติดต่อใน รูปแบบต่าง ๆ หรือหลายคนก็กลับมาใช้ชีวิตในบ้านปลายที่ชนบท แน่นนอนที่สุดว่า การได้ไปสัมผัสกับสิ่งเหล่านี้ เป็นปัจจัยหนึ่งที่จะนำไปสู่การเปลี่ยนผ่านในช่วงต่อไปของชุมชน แต่ในช่วงที่โลก

ของชาวบ้านและโลกอื่นที่เขาได้ไปสัมผัส ยังไม่ได้หลอมรวมเข้าเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันนี้ การใช้ชีวิตของชาวบ้านจึงอาจเปรียบเปรยได้กับการก้าวข้ามไปมาระหว่างสองโลก แม้ว่าชีวิตบางด้าน บางช่วงเวลา หรือบางฤดูกาล ชาวบ้านได้เข้าไปสัมผัสกับความก้าวหน้าในทางวัตถุ อย่างเช่นการเป็นผู้อพยพไปต่างประเทศ การไปทำงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ในอีกด้านหนึ่ง ชาวบ้านยังคงไปไหว้ศาลปู่ตา ยังคงขึ้นสังกัดกับผีฟ้า เป็นต้น ชีวิตของคนที่อพยพจากหมู่บ้านเข้าไปทำงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ แต่ในขณะเดียวกันก็ยังคงระบบคุณค่าบางด้านไว้ ถ้าหากเราจะกล่าวอีกในแง่หนึ่ง โลกสองโลกนี้ ก็อาจจะแทนได้ว่า โลก “อัตตวิสัย” และโลก “ภาวะวิสัย” นั่นเอง

ข้อเสนอหลักของทฤษฎีทุนทางสังคม ตั้งอยู่บนพื้นฐานที่ว่า ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่าย ตลอดจนความเชื่อและระบบค่านิยม จะสามารถแปลงไปเป็นวัตถุดิบ ซึ่งสามารถสร้างความเจริญเติบโตในชีวิตของมนุษย์ในด้านต่าง ๆ ขึ้นมาได้ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือ ระบบความสัมพันธ์ทางสังคม เครือข่าย ความเชื่อหรือระบบค่านิยม อาจจะเรียกได้ว่าเป็นโลกอัตตวิสัย ส่วนวัตถุดิบซึ่งก็คือโลกภาวะวิสัยนั่นเอง ในชีวิตจริงของมนุษย์ โลกอัตตวิสัยและโลกภาวะวิสัยเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือกล่าวในอีกแง่หนึ่ง สภาวะทางจิตใจ (state of mind) และสภาวะวัตถุล้อมรอบตัวมนุษย์ ดำรงอยู่ควบคู่กัน ความพยายามที่จะทำความเข้าใจในเรื่องนี้ในทางวิชาการ (ตามวิธีทางวิทยาศาสตร์) ทำให้เราแยกโลกทั้งสองออกจากกัน และมักจะตั้งคำถามว่า จิตกำหนดวัตถุ หรือสภาพการดำรงอยู่ของวัตถุ กำหนดวิธีคิดของมนุษย์ ปัญญาทางวิทยาศาสตร์แบบนี้ ทำให้เรามองโลกออกเป็นขั้ว ขั้วหนึ่งเป็นโลกของการพัฒนาซึ่งอุดมไปด้วยวัตถุ อีกโลกหนึ่งเป็นโลกที่ยังพัฒนาน้อย ขาดแคลนวัตถุ (แต่มีความแข็งแกร่งทางด้านจิตวิญญาณ) ทรรศนะแบบนี้ ทำให้เรามองโลกเป็นลักษณะที่อาจเรียกได้ว่า เป็น “คู่ตรงกันข้าม” (binary opposition) ในที่นี้ โลกในทางภาวะวิสัยจึงยืนอยู่ตรงข้ามโลกทางอัตตวิสัยของมนุษย์ การยืนอยู่ตรงข้ามกันของโลกสองโลกนี้ มีลักษณะเป็นภาพสะท้อนซึ่งกันและกัน การมองโลกแบบคู่ตรงกันแบบนี้ มีอยู่ในแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ ซึ่งได้ก้าวมาสู่พรมแดนใหม่ของความรู้ใหม่ซึ่งเรียกว่าระบบดิจิทัล ความสลับซับซ้อนของโลก สามารถลดทอนให้มาอยู่ในรูปของตัวเลขเพียงสองตัว คือ 1 หรือ 0 เท่านั้น เมื่อความรู้ในเรื่องนี้ถูกนำมาแปลงเป็นเทคโนโลยี ได้ทำให้มนุษย์มีความสามารถที่จะประมวลข้อมูลข่าวสารเกี่ยวกับโลก ซึ่งมีมากมายมหาศาลได้รวดเร็วและง่ายขึ้น ผลก็คือขอบเขตอาณาบริเวณของความรู้ได้ขยายออกไปกว้างขวางมาก จากตัวเลขเพียงสองตัวซึ่งมีลักษณะกับแนวคิดในเรื่องคู่ตรงกันข้ามนี้ ในอนาคตในด้านหนึ่งมนุษย์อาจจะสามารถส่งยานออกไปยึดครองจักรวาลที่อยู่นอกโลก ในอีกด้านหนึ่งมนุษย์อาจจะสามารถที่จะส่งยานที่มีขนาดจิ๋วเข้าไปสำรวจส่วนประกอบส่วนใดส่วนหนึ่งของ DNA ซึ่งเป็นองค์ประกอบบางส่วนของคุณสมบัติของสิ่งที่มีชีวิตได้

ถึงแม้ว่าแนวคิดเรื่องคู่ตรงกันข้ามของระบบดิจิทัล จะจุดนำให้โลกทางวิทยาศาสตร์และเทคโนโลยีก้าวหน้าไปได้อย่างน่าพิศวงเพียงใดนั้น แต่ในทางสังคมศาสตร์ แนวคิดในลักษณะที่เรียกว่า “คู่ตรงข้าม” ดังกล่าวนี้นี้ยังมีข้อจำกัดอยู่มาก ข้อตระหนักดังกล่าวนี้ ทำให้เราต้องกลับไปพิจารณาข้อเสนอพื้นฐานของแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม คือที่เรามอง “ทุนทางสังคม” ที่แยกออกมาจาก “ทุนทางกายภาพ” อย่างเด็ดขาดและชัดเจน การจำแนกดังกล่าวนี้ แม้จะมีความจำเป็นที่จะทำความเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ที่มีอยู่ในโลก แต่อาจจะไม่ทำให้เราสามารถทำความเข้าใจสิ่งที่เป็น “ความเป็นจริง” ในระดับที่ลึกลงไปกว่าการจำแนกแจกแจง โดยเฉพาะเมื่อเราจำเป็นจะต้องขยายกรอบของพื้นที่และกาลเวลาที่ห่อหุ้มความเป็นจริงอยู่ ในห้วงเวลาหนึ่ง ๆ โดยธรรมชาติทุนทั้งสองอย่าง ไม่ว่าจะเป็ทุนทางสังคม ซึ่งเป็นนามธรรมและทุนทางกายภาพซึ่งเป็นรูปธรรม มีการแปลงรูปหรือก้าวข้ามกลับไปมาระหว่างกัน อย่างเช่นความเชื่อในเรื่องผีปอบ ก็มีรากฐานมาจากทุนหรือทรัพยากรทั้งทรัพยากรทั้งที่ดิน ป่าไม้ และสัตว์เลื้อย โดยความเชื่อเรื่องผีปอบทำให้เกิดการจัดระเบียบในเรื่องนั้น ๆ เป็นต้น

ทุนทางสังคมและพลังงานทางสังคม

การก้าวข้ามไปข้ามมาระหว่างสภาวะที่เรียกว่าอัตตวิสัยและภาวะวิสัยนี้ อาจจะทำให้เรานึกถึงการแปลงรูปของสสารไปเป็นพลังงานในทฤษฎีทางวิทยาศาสตร์ ความจริงแล้ว ความพยายามที่จะนำเอาแนวคิดทางวิทยาศาสตร์ มาใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสังคม มีมาตั้งแต่ช่วงคริสต์ศตวรรษที่ 17 อย่างเช่นแนวคิดของนิวตัน กาลิเลโอ โคเปอร์นิคัส และคนอื่น¹ ๆ แต่ที่เห็นได้ชัดเจนก็คือ การรับเอาแนวคิดวิทยาศาสตร์ฟิสิกส์นิวตันเข้ามาใช้ โดยมนุษย์ถูกมองว่ามีสภาวะเช่นเดียวกันวัตถุ ซึ่งมีการกระทำต่อกันภายใต้กฎเกณฑ์ทฤษฎีระบบ ที่สำคัญก็คือ การเคลื่อนที่ของมวลวัตถุ หรือการพัฒนาตามแนวคิดของนักสังคมศาสตร์กระแสหลัก เป็นไปตามกฎของแรงโน้มถ่วง หรือเมื่อมีพลังจากข้างนอกตัววัตถุนั้นมากระทบหรือมากระทำต่อวัตถุ ก็จะทำให้วัตถุนั้นเคลื่อนไหวได้ ในแง่นี้การพัฒนาจึงเป็นเรื่องของการแพร่กระจาย หรือเป็นเรื่องของพลังของระบบเศรษฐกิจสังคมแบบทุนนิยมตะวันตก ที่ได้เข้าไปกระทบ กระทำต่อสังคมอื่น ๆ แล้วทำให้สังคมนั้น ๆ เปลี่ยนแปลงไป ปัญญาวิทยาศาสตร์แบบนิวตันนี้ได้ทำให้สังคมศาสตร์กระแสหลักมองว่า วัตถุ หรือทุนทางกายภาพเป็นปัจจัยหลักที่สำคัญ ที่กำหนดหรือก่อให้เกิดการพัฒนา ความจริงแล้วแนวการวิเคราะห์ที่มองว่าพลังข้างนอกเป็นปัจจัยหลักขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสังคมนี้นี้มิได้มีเฉพาะสังคมศาสตร์กระแส

¹ Hirschman, A.O. 1977 *The Passions and The Interests : Political Arguments for capitalism before its Triumph*, Princeton: Princeton U Press

หลัก แต่แนวคิดสังคมศาสตร์กระแสวิพากษ์ ตามแนวคิดของมาร์กซิสต์แบบดั้งเดิม ก็มีวิธีการวิเคราะห์แบบเดียวกันนี้

สิ่งที่เราได้ศึกษาและพยายามที่จะค้นหาในการศึกษานี้ก็คือ พลังที่ขับเคลื่อนให้เกิดการเปลี่ยนแปลง มิได้มาจากภายนอกเท่านั้น แต่เป็นพลังที่มีอยู่ในสังคมนั้น ๆ ด้วย สิ่งเหล่านี้รวมไปถึงทรัพยากรที่ครัวเรือนมีอยู่ ซึ่งรวมไปถึงทรัพยากรที่ไม่ใช่วัตถุ กลุ่ม องค์กร เครือข่าย ธรรมเนียม ประเพณี วัฒนธรรม เป็นต้น การศึกษาเรื่องการก่อเกิด การผลิตซ้ำ และการขยายตัวทุนทางสังคม ในชนบทอีสานที่เราได้ใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์จาก 3 ชุมชน พบว่าการเปลี่ยนแปลงไม่ได้เกิดขึ้นในลักษณะที่ว่า เมื่อเผชิญกับพลังทางเศรษฐกิจสังคมจากข้างนอก ชุมชนยอมจำนนและเปลี่ยนแปลงไปตามกระแสของรัฐและทุนนิยม ครัวเรือนยังคงมีที่ดิน แต่มีผืนเล็กลงกว่าเมื่อก่อน ครัวเรือนยังมีการผลิตบนที่ดิน และใช้แรงงานของครัวเรือน ควบคู่กับแรงงานรับจ้างในท้องถิ่น พร้อม ๆ กันนั้น ครัวเรือนก็แสวงหาแหล่งยังชีพที่หลากหลายมากขึ้น สิ่งเหล่านี้เกิดขึ้นควบคู่กับการแก้ไขเปลี่ยนแปลงของสถาบันชุมชน ซึ่งทำให้สถาบันดังกล่าวผลิตซ้ำและสืบทอดต่อมา อย่างเช่นความเชื่อเรื่องผีปู่ตา ธรรมเนียมประเพณี ความเชื่อเรื่องผี และบทบาทของพุทธศาสนา การเปลี่ยนแปลงนี้ มิได้เป็นเพียงการตอบสนองต่อพลังที่มาจากภายนอกชุมชน แต่สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากการต่อสู้เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ต่อไปของคนในชุมชนเอง เมื่อเป็นเช่นนี้เราจึงไม่อาจที่จะมองว่าพลังหลักของการเปลี่ยนแปลงและการคลี่คลายขยายตัวของชุมชน เป็นพลังที่มาจากข้างนอก ตามกฎการเคลื่อนที่ของวัตถุตามทฤษฎีวิทยาศาสตร์ฟิสิกส์ พลังของทุนนิยมและรัฐเป็นเพียงส่วนหนึ่ง แต่การเคลื่อนที่หรือการเปลี่ยนแปลงของชุมชนนั้น เป็นผลมาจากการยอมรับ ปรับตัว เจริญ ตลอดจนไปถึงการต่อต้านขัดขืน สิ่งเหล่านี้เป็นพลังที่มีอยู่ภายในชุมชนเอง และพลังเหล่านี้ ส่วนหนึ่งเราก็สามารถที่จะทำความเข้าใจได้ในรูปของทุนทางสังคมนั่นเอง

การมองว่าทุนทางสังคม เป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง คำว่า "พลังทางงานสังคม" (social energy) เป็นคำที่ Norman Uphoff ได้อธิบายและนำมาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ในหนังสือของเขาชื่อ Learning from Gal Oya: Possibilities for Participatory Development and Post-Newtonian Social Sciences โดยเขาได้แนวคิดนี้ มาจากข้อเขียนของ Hirschman (1984) แนวคิดนี้ เป็นความพยายามของนักสังคมศาสตร์ที่จะตีแผ่วงล้อมของทฤษฎี "ดุลยภาพ" (equilibrium) ที่มองการเคลื่อนไหวของบุคคล สังคม เช่นเดียวกับการเคลื่อนไหวของดวงดาวที่โคจรไปรอบดวงอาทิตย์ และมีวงโคจรที่แน่นอน ตายตัว ตรงกันข้าม แนวคิดเรื่องพลังงานทางสังคมมองว่า การเคลื่อนไหวของบุคคลและสังคม น่าจะมีลักษณะแบบฟิสิกส์คว้นดัม กล่าวคือ การเคลื่อนไหวของมนุษย์และสังคม น่าจะเปรียบได้กับวงประจุไฟฟ้า (electrons) ที่เคลื่อนอยู่รอบนิวเคลียส (nucleus) ซึ่งมีวงโคจรที่สามารถเคลื่อนที่ไปมาไม่ตายตัว และโดยการเคลื่อนที่นี้ ก็จะทำ

ให้มันได้รับหรือสูญเสียพลังงาน ดังนั้น สังคมศาสตร์ยุคหลังฟิสิกส์นิวตัน จึงให้ความสำคัญกับเรื่อง การกระทำร่วมและความเป็นจริงที่มีใช้วัตถุ สิ่งเหล่านี้คือเรื่องที่ถูกวิจัยได้พยายามพรรณนาในการวิจัย ครั้งนี้ โดยใช้ข้อมูลเชิงประจักษ์จากสามชุมชนในภาคอีสาน หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งก็คือ ทรัพยากรของ คริวเรือน (วัตถุและมีใช้วัตถุ) กลุ่ม องค์กร เครือข่าย ตลอดจนวัฒนธรรมชุมชน อาจจะเปรียบได้กับ วงโคจรของประจุไฟฟ้า โดยมี "ชีวิต" เป็นศูนย์กลางของวงจรการเคลื่อนไหว ในแง่นี้ ทุนทางสังคมจึง เป็นพลังงานทางสังคม แต่สิ่งที่ผู้วิจัยอยากจะเพิ่มเติมและเน้นในที่นี้ก็คือ การเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้นอกจากจะมองในลักษณะของวงจรประจูลีเลคตรอนแล้ว ยังสามารถที่จะมองได้ในลักษณะของการก้าวข้ามช่องว่างระหว่าง "รูปธรรม" และ "นามธรรม" ซึ่งการเคลื่อนไหวดังกล่าวนี้นอกจากจะทำให้วัตถุแปลงรูปเป็นความคิด และ/หรือความคิดแปลงรูปเป็นวัตถุแล้ว ผลของการเคลื่อนที่อันนี้ยังทำให้เกิดพลังงานทางสังคมด้วย

ข้อเสนอเชิงนโยบาย

ดังได้กล่าวมาแล้วในบทที่ผ่านมา ๗ มาว่าแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมได้เข้ากลายเป็นวาทกรรมหลักอย่างหนึ่งในหมุดกันนโยบาย ในกรณีของประเทศไทย แนวความคิดดังกล่าวนี้เริ่มปรากฏอย่างชัดเจน ภายหลังจากวิกฤติทางเศรษฐกิจ โดยมีหน่วยงาน และองค์กรทั้งที่เป็นองค์กรระหว่างประเทศ และองค์กรของรัฐ รับเอาแนวคิดเรื่องทุนทางสังคมมากำหนดเป็นยุทธศาสตร์และนโยบายการพัฒนา หน่วยงานหรือองค์กรระหว่างประเทศที่สนับสนุนการใช้ทุนทางสังคมเป็นยุทธศาสตร์ในการพัฒนาคือธนาคารโลก ซึ่งได้ให้ความช่วยเหลือประเทศไทยในการแก้ไขปัญหาวิกฤติเศรษฐกิจ ภายใต้งบการเงินกู้ที่เรียกว่ากองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม (Social Investment Fund – SIF) สำหรับแนวคิดหลักเกี่ยวกับทุนทางสังคม เราได้พิจารณาแล้วในบทที่สอง ซึ่งส่วนมากจะตกอยู่ภายใต้อิทธิพลแนวคิดของนักเศรษฐศาสตร์ ถ้าหากพิจารณาจากโครงการหรือกิจกรรมภายใต้งบกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม นโยบายหลัก ๆ ที่ World Bank ให้การสนับสนุนก็คือ 1) การเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดการพัฒนาอาชีพและเศรษฐกิจชุมชน 2) การสร้างสวัสดิการและโครงข่ายความปลอดภัยของชุมชน 3) การอนุรักษ์ฟื้นฟูทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม 4) การสร้างเสริมศิลปวัฒนธรรม และ 5) การเสริมสร้างศักยภาพหรือขีดความสามารถของกลุ่ม องค์กร และเครือข่าย พื้นฐานแนวคิดทางนโยบายที่ World Bank ให้การสนับสนุนทุนทางสังคมภายใต้งบการเงินนี้ก็คือ ชนบทจะสามารถรับมือกับปัญหาต่าง ๆ ของวิกฤติเศรษฐกิจ โดยเฉพาะปัญหาการปลดคนงานในภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ และจะทำให้ปัญหาบรรเทาเบาบางลงไป

ในระดับรัฐบาล แนวคิดเรื่องทุนทางสังคม ได้เป็นที่ยอมรับและนำมาใช้โดยสภาพพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ โดยพื้นฐานแล้วแนวคิดเกี่ยวกับการพัฒนาของสภาพพัฒนาฯ เน้นในเรื่อง

เศรษฐกิจ คือการสร้างความสำเร็จเติบโตโดยใช้ทุนทางกายภาพ ในแง่นี้สภาพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติจึงถูกมองว่า ตัวแทนทางความคิดของระบบทุนนิยม และเป็นแหล่งหรือเป็นสาเหตุให้เกิดความเสื่อมของทุนทางสังคม แต่ต้องยอมรับว่านับตั้งแต่แผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 5 สภาพัฒน์ฯ ได้แสดงบทบาทอย่างสำคัญในด้านการวางนโยบายการพัฒนาที่รับเอาแนวคิดทางสังคมเข้าไปมากเพิ่มขึ้น ในกรณีนี้ทุนทางสังคมก็เป็นเรื่องหนึ่งที่สภาพัฒน์ฯ ได้รับเอาเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการพัฒนาด้วยในปัจจุบันทุนทางสังคมถือว่าเป็น 1 ใน 4 เรื่องที่เป็นวาระแห่งชาติซึ่งสภาพัฒน์ฯ รับผิดชอบในการจัดวางกลไกนโยบายอยู่

ในทางปฏิบัติ สิ่งที่สภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ได้ดำเนินการก็คือ การพยายามที่จะกำหนดนิยามเชิงปฏิบัติการของคำว่าทุนทางสังคม เพื่อที่จะให้สามารถระบุกลุ่มคนเป้าหมายและแนวทางหรือวิธีการที่จะใส่ inputs เข้าไปในระบบ เพื่อให้เกิดการพัฒนา ตัวชี้วัดที่สภาพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ พยายามพัฒนาขึ้นมาและอยู่ภายใต้กรอบแนวคิดเรื่องทุนทางสังคม อย่างเช่น ตัวชี้วัดเรื่องความสุขของคนไทย หรือตัวชี้วัดเรื่องความอยู่ดีมีสุขของครอบครัวไทย เป็นต้น ถ้าหากเราจะพิจารณาจากตัวชี้วัดต่าง ๆ ที่สภาพัฒน์ฯ กำลังพัฒนาขึ้นมา เราจะได้พบว่าแนวนโยบายที่อยู่ภายใต้แนวคิดเรื่องการพัฒนา และให้ความสำคัญในเรื่องทุนทางสังคมได้วางเป้าหมายหลัก ๆ ไว้ 7 เรื่อง (ด้าน) คือ 1) การสร้างสังคมแห่งความรู้ 2) การสร้างสภาพแวดล้อม ชีวิตการทำงานให้คนมีความสุข 3) การสร้างความเป็นธรรมในเรื่องการกระจายรายได้ 4) การเสริมสร้างความเข้มแข็งของครอบครัว 5) การอนุรักษ์บำรุงรักษาสีงแวดล้อม 6) การพัฒนาการบริการและการจัดการของรัฐ และ 7) สุขภาพอนามัย

การที่เรายกเอาแนวนโยบายของสองหน่วยงานขึ้นมากล่าวไว้ในที่นี้มิได้มีเป้าหมายเพื่อที่จะประเมินหรือวิพากษ์วิจารณ์ว่า แนวนโยบายต่าง ๆ เหล่านั้น มีประสิทธิผลมากน้อยแค่ไหนหรือไม่ แต่จากที่ผู้วิจัยได้นำเสนอการวิเคราะห์ในประเด็นต่าง ๆ ไว้ในบทที่ 2-6 นั้น ทำให้เห็นได้ว่าทุนทางสังคมมีความหมายและความสำคัญต่อการพัฒนา ความสำคัญของทุนทางสังคมนี้ มิได้มีเพียงแคในระดับที่ว่า การมีหรือไม่มีทุนทางสังคม จะส่งผลต่อ “ประสิทธิภาพ” ของการสร้างความสำเร็จเติบโตเท่านั้น แต่ทุนทางสังคมมีความหมายและความสำคัญในฐานะที่เป็นรากฐานของสังคม มีประเด็นซึ่งผู้วิจัยอยากจะเสนอให้เป็นข้อพิจารณาเชิงนโยบายดังนี้

1. การสานกันแน่นในแนวราบของชุมชน ดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวไว้ว่า การแทรกแซงหรือการเข้าไปปรากฏตัวของรัฐและทุนนิยมในชุมชน ได้ทำให้เกิดเครือข่ายในแนวดิ่ง เครือข่ายแบบนี้แม้ว่าจะเป็นทุนทางสังคมรูปแบบหนึ่งตามนิยามที่ใช้โดยทั่วไปแต่ก็ได้ส่งผลในทางลบสำหรับคนที่อยู่นอกเครือข่าย ทำให้คนที่ไม่ได้อยู่ในกลุ่มเครือข่ายแนวดิ่ง ถูกกีดกันออกจากบริการของรัฐหรือข้อมูลข่าวสารต่าง ๆ หรืออาจจะเข้าถึงได้แต่มีต้นทุนที่สูง การปรากฏตัวหรือการแทรกตัวเข้าไปของรัฐ

และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม แล้วส่งผลให้เกิดการพัฒนาเครือข่ายความสัมพันธ์ หรือโครงสร้างของระบบกระทำการทางสังคมในแนวตั้งนี้ ได้ก่อให้เกิดคำถามในทางยุทธศาสตร์และปัญหาในเชิงนโยบายว่า การพัฒนาโดยรัฐหรือการพัฒนาโดยใช้พลังจากข้างนอก จะสามารถที่จะสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ในแนวราบได้หรือไม่ (เพราะโดยข้อมูลเชิงประจักษ์ที่ผ่านมา ทั้งรัฐและตลาดทำให้เกิดความสัมพันธ์ในแนวตั้ง) ผู้วิจัยมีประสบการณ์ในการประเมินผลโครงการพัฒนาของสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน (พอช.) ซึ่งสถาบันดังกล่าวมีแนวนโยบายที่จะให้เกิดเครือข่ายในแนวราบ โดยกำหนดให้กลุ่มและองค์กรที่จะขอรับการสนับสนุนจาก พอช. รวมตัวกันเป็นเครือข่าย และสนับสนุนให้เครือข่ายต่าง ๆ ภายในจังหวัดรวมตัวกันเป็นสภาเครือข่ายในระดับจังหวัด หรือที่เรียกว่า “กลไกจังหวัด” เราพบว่ากลไกจังหวัดเกิดการแข็งตัวมีการสร้างระเบียบต่าง ๆ ขึ้นมาเพื่อให้งานไปรุ่งใส แต่ในขณะเดียวกันระเบียบต่าง ๆ เหล่านี้กลับกลายเป็นอุปสรรคกีดกันมิให้เครือข่ายที่อ่อนแอ มีโอกาสได้รับการช่วยเหลือที่สำคัญคือได้เกิดเครือข่ายแนวตั้งซ้อนขึ้นมาภายใต้กลุ่มเครือข่ายในแนวนอนระดับจังหวัดอีก²

ผู้วิจัยมองว่าการสร้างเครือข่ายหรือความสัมพันธ์ในแนวนอน สามารถที่จะเกิดได้โดยนโยบายของรัฐและกลไกตลาด ประการแรกเลยทีเดียว รัฐควรจะต้องมองชุมชนหมู่บ้านในทัศนะใหม่ คือ ชุมชนไม่ได้เป็นหน่วยทางด้านการปกครองเพียงอย่างเดียว แต่เป็นทั้งหน่วยในทางเศรษฐกิจและหน่วยในทางวัฒนธรรม เมื่อมองเช่นนั้น ประเทศไทยก็อาจจะไม่มีหน่วยทางเศรษฐกิจที่เป็น “เศรษฐกิจชาติ” เพียงหน่วยเดียว แต่จะมีเศรษฐกิจชุมชน ซึ่งมีลักษณะที่เฉพาะ และมีเขตเศรษฐกิจชุมชนหลายเขต ที่เกิดจากการรวมเอาเครือข่ายของชุมชนหลาย ๆ ชุมชนเข้ามาอยู่ในเขตเดียวกัน ในทำนองเดียวกัน วัฒนธรรมก็ควรจะไม่ใช่เพียงวัฒนธรรมของชาติเพียงหน่วยเดียว แต่มีวัฒนธรรมชุมชนที่แตกต่างออกไปจากวัฒนธรรมของชาติ มีความหลากหลาย และมีเขตทางวัฒนธรรมอาจจะ เป็นเครือข่ายของชุมชนหลายชุมชน และเขตวัฒนธรรมดังกล่าวนี้ ก็ไม่ได้ซ้อนทับอยู่กับเขตของหน่วยทางด้านการปกครองของรัฐ³ ถ้าหากรัฐมีทัศนะแบบนี้ ก็อาจจะทำให้บทบาทของรัฐในการที่จะส่งเสริมการสานกันแนวนอนของชุมชนเป็นเรื่องที่เป็นไปได้ สำหรับรูปแบบของการสานกันแนวนอนก็อาจจะเกิดขึ้นได้หลายแบบ อย่างเช่น 1) สนับสนุนให้องค์กรชุมชน ทำทำหน้าที่เหมือนกันใน แต่ละชุมชน รวมตัวกันเป็นเครือข่าย 2) สนับสนุนครัวเรือนที่มีกิจกรรมการยังชีพแบบเดียวกัน แต่อยู่ต่างหมู่บ้านและท้องถิ่น ให้รวมตัวกันเป็นเครือข่าย กลุ่มหรือองค์กร ทั้งสองรูปแบบนี้ มีการดำเนิน

² ทีมประเมินผลภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, 2545 “การติดตามประเมินผลโครงการเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนเมือง และชนบทภาคตะวันออกเฉียงเหนือเอกสารรายงานการวิจัยประเมินผลเสนอต่อสถาบันพัฒนาองค์กรชุมชน

³ ร้อยเสนอในเรื่องเขตเศรษฐกิจ และเขตวัฒนธรรมนี้ มาจากแนวคิดของศาสตราจารย์ ดร.จักรทิพย์ นาคสุภา

การอยู่ข้างแล้วในรูปของสหพันธ์ สหภาพ หรือกลุ่มองค์กร แต่รูปแบบที่ 3) การสร้างเครือข่ายระหว่าง “หมู่บ้าน” เพื่อให้เกิดสมาคมความร่วมมือ ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันในขอบเขตที่กว้างขวางไปมากกว่าหมู่บ้านแต่ละหมู่บ้าน โดยให้หมู่บ้านเป็นหน่วยของการกระทำ ยังไม่ค่อยปรากฏมากนัก ผู้วิจัยมองว่า เครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่อาจจะเกิดขึ้นได้ อาจจะเป็นการสร้างเครือข่ายสถาบันสวัสดิการของชุมชน หรือเครือข่ายที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ ลุ่มน้ำ ที่มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนหลายชุมชน การสร้างเครือข่ายในแบบนี้ ยังคงต้องการการลงทุนหรือการสนับสนุนอยู่มาก

สิ่งที่ผู้วิจัยมองว่า ตลาดจะสามารถสนับสนุนการสานกันในแนวราบของชุมชนได้นั้น ผู้วิจัยมองว่า คำว่า “ตลาด” ไม่ได้มีความหมายเท่ากับ “ทุนนิยม” ตลาดเป็นเรื่องของการแลกเปลี่ยน ส่วนทุนนิยมมุ่งแสวงหากำไรสูงสุด สิ่งที่ผู้วิจัยพบก็คือ การแลกเปลี่ยนกันในแนวราบระหว่างผู้กระทำการทางเศรษฐกิจที่เป็นปัจเจกก็ดี เป็นกลุ่มหรือชุมชนก็ดี ยังมีอยู่น้อย แม้มีการรวมตัวกันระหว่างชาวบ้าน ก็เป็นการแสวงหาโอกาสที่จะแลกเปลี่ยนกับภายนอก หรือเป็นการ “ต่อท่อ” เพื่อให้เกิดการไหลของทรัพยากรระหว่างระหว่างภายในกับภายนอก ดังนั้นการส่งเสริมให้เกิดการสานกันในแนวราบของชุมชน จึงน่าจะต้องส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนระหว่างกันและกันด้วย ซึ่งการแลกเปลี่ยนนี้ อาจจะมีได้มีเพียงทรัพยากรทางวัตถุ แต่อาจจะรวมถึงความรู้ต่าง ๆ ของชุมชนด้วย การส่งเสริมให้เกิดการแลกเปลี่ยนนี้ จำเป็นต้องอาศัยตลาด แต่แน่นอนที่สุดว่า การแลกเปลี่ยนหรือตลาดนี้ จำเป็นที่จะต้องมียุทธศาสตร์ หรือจริยธรรมเป็นเครื่องกำกับ กล่าวคือไม่ใช่การแสวงหากำไรสูงสุดของผู้ที่เข้าสู่คู่ความสัมพันธ์ของการแลกเปลี่ยนเท่านั้น แต่จำเป็นต้องคำนึงถึงความดีงาม ความถูกต้อง และความเป็นธรรมด้วย

2. การลงทุนทางวัฒนธรรม ในปัจจุบันรัฐมีโครงการในการสนับสนุนให้ชาวชนบท ผลิตสินค้าขึ้นมาจากภูมิปัญญา ทักษะดั้งเดิมที่มีอยู่ แล้วนำมาปรับปรุง พร้อมกับนำเอาวิธีการจัดการหรือเทคโนโลยีสมัยใหม่เข้าไปใช้ด้วย วิธีการแบบนี้ อาจจะเรียกได้ว่าเป็นทำให้วัฒนธรรมกลายเป็นสินค้า มีการผลิตและการบริโภคที่กว้างขึ้น โดยวิธีการแบบนี้ จะทำให้วัฒนธรรมซึ่งเป็นรูปแบบหรือแหล่งของทุนทางสังคม มีการผลิตซ้ำและการขยายตัวที่รวดเร็วและกว้างขวางตามไปด้วย

อย่างไรก็ตาม การทำวัฒนธรรมให้กลายเป็นสินค้าแบบนี้ ก็อาจจะนำไปสู่ปัญหา ซึ่งในทางสังคมวิทยา อาจจะเรียกว่าเป็นลัทธิบูชาสินค้า (commodity fetishism) ซึ่งทั้งผู้ผลิตและผู้บริโภคต่างก็มอง “มูลค่า” เป็นเรื่องหลัก แต่มองไม่เห็น “คุณค่า” ที่มีอยู่ในตัวสินค้านั้น ปัญหาต่อมาก็คือ วัฒนธรรมหรือธรรมเนียมประเพณีบางอย่าง ไม่สามารถที่จะผลิตขึ้นมาเป็นตัวสินค้าแบบนั้นได้ และการบริโภควัฒนธรรม ธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ มิได้เกิดหรือกระทำในฐานะที่เป็นปัจเจก แต่กระทำ

ในฐานะที่เป็นชีวิตส่วนรวม ผู้วิจัยมองว่า การส่งเสริมให้ชาวชนบท ผลิตสินค้าขึ้นมาจากภูมิปัญญา ไม่ครอบคลุมเรื่องเหล่านี้

ปัญหาพื้นฐานที่สำคัญอย่างหนึ่ง ที่เกิดจากการที่ชาวชนบท ไม่สามารถที่จะบริโภค "คุณค่า" ของวัฒนธรรมของเขาเองก็คือ การจัดการเฉลิมฉลอง หรือการดำรงธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ มีต้นทุนที่สูงขึ้น ธรรมเนียมประเพณีที่สำคัญอย่างเช่นบุญพระเวส ซึ่งถ่ายทอดผลิตซ้ำอุดมการณ์ เรื่องการให้ทาน ได้ขาดหายไป วัฒนธรรมการ "ให้" ของชาวบ้านในหมู่บ้านเริ่มเลือนลาง แต่จะหัน มาให้ความสำคัญในเรื่องของการเป็น "ผู้รับ" ผู้วิจัยมิได้กำลังเสนอให้รัฐเข้าไปแทรกแซง หรือ รับผิดชอบในเรื่องการรื้อฟื้น หรือการจัดงานบุญพระเวส หรือประเพณีต่าง ๆ ขึ้นมาอีก เพราะการ แทรกแซงโดยรัฐในรูปแบบเช่นนี้ จะส่งผลในทางลบมากกว่า แต่ถ้าหากเรามองว่า อุดมการณ์ในการ ให้ ความโอบอ้อมอารีระหว่างผู้คน ความเมตตากรุณา เป็นทุนทางสังคม หรือเป็นของส่วนรวมที่ เมื่อเรามีทุนเหล่านี้แล้ว ชีวิตของสังคมโดยรวมจะมีความสุข ก็มีเหตุผลที่สังคมจะต้องมีส่วนร่วมใน การรับผิดชอบต่อเรื่องค่าใช้จ่ายหรือการลงทุน ที่สำคัญก็คือ การดำรงธรรมเนียมประเพณี การบริโภค วัฒนธรรมในด้านที่เป็น "คุณค่า" จะต้องไม่ทำให้ชาวชนบท "ตกเป็นเหยื่อ" กล่าวคือเป็นเพียง แรงงานผู้ซื้อสตัยให้กับภาคเศรษฐกิจสมัยใหม่ ดังนั้น การผลิตและการบริโภควัฒนธรรมในด้านที่ เป็นคุณค่า จึงเป็นเรื่องที่สังคมจะต้องลงทุน

ในเมื่อการผลิตซ้ำและการสร้างเพิ่มเติมและการสืบทอดทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องจำเป็นที่จะต้องมีการลงทุน แต่ก็มีปัญหาว่า รัฐไม่ควรที่จะเข้าไปดำเนินการโดยตรง ปัญหาก็คือว่า ใครควรจะเป็นผู้ดำเนินการ และใครจะเป็นผู้ลงทุน เมื่อเร็ว ๆ มาแล้วผู้วิจัยได้มีโอกาสเข้าร่วมสัมมนาของ องค์การบริหารส่วนตำบลที่ได้รับรางวัลธรรมาภิบาลจากสถาบันพระปกเกล้า และพบสิ่งหนึ่งที่ น่าสนใจคือ องค์การบริหารส่วนตำบล มีการสนับสนุนกิจกรรมทางวัฒนธรรม และมีงบประมาณ ค่าใช้จ่ายในการลงทุนทางด้านนี้ มากพอสมควรผู้วิจัยมองว่า องค์การปกครองส่วนท้องถิ่นเหล่านี้ให้ การสนับสนุนแก่ชุมชนในท้องถิ่นในการลงทุนทางวัฒนธรรม เป็นเรื่องที่ถูกต้อง และน่าจะเหมาะสม กว่าที่การมีนโยบายจากส่วนกลาง โดยรัฐอาจจะมีส่วนในการสนับสนุนงบประมาณได้ ส่วนปัญหาที่ว่า ใครควรจะเป็นผู้ลงทุนนอกเหนือไปจากรัฐนั้น ผู้วิจัยมองว่า เราอาจจะใช้แรงจูงใจทางด้านภาษี เช่นเดียวกันกับการส่งเสริมการลงทุนทางด้านอื่น ๆ อย่างเช่นถ้าเอกชนในท้องถิ่น บริจาคเงินสำหรับ ทำบุญพระเวสของชุมชน ก็สามารถที่จะได้รับการยกเว้นภาษีสำหรับ เอกชนในส่วนที่เป็นค่าใช้จ่าย ในการลงทุนทางวัฒนธรรมในส่วนนั้น ๆ

3. การสร้างทรัพยากรมนุษย์ ทุนทางสังคมเป็นเรื่องนามธรรม เป็นบรรทัดฐานร่วม (shared norm) เป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ การดำรงสถานะ การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทุนทางสังคม จำเป็นต้องมีส่วนประกอบ 2 ด้าน ด้านแรกก็คือ สิ่งที่เราเรียกว่าบรรทัดฐานร่วม หรือเครือข่ายความ

สัมพันธ์ ด้านที่สองคือ ภาคปฏิบัติการของบรรทัดฐานร่วม และเครือข่ายความสัมพันธ์ กล่าวอีกอย่างหนึ่งคือ การนำเอาบรรทัดฐานร่วมหรือเครือข่ายความสัมพันธ์ มาปฏิบัติในชีวิตประจำวัน หรือมาใช้ประโยชน์ในการยังชีพนั่นเอง การที่ทุนสังคมจะมีภาคปฏิบัติการหรือไม่อย่างไร ขึ้นอยู่กับว่าสมาชิกในชุมชนรับรู้ หรือให้คุณค่าต่อสิ่งเหล่านั้นอย่างไรบ้าง ซึ่งก็คือปัญหาในเรื่องทุนทางสังคม จะเข้าไปสะสมอยู่ใน "ทุนมนุษย์" ได้มากน้อยแค่ไหนนั่นเอง

การนำเอาทุนทางสังคม มาสร้างทุนมนุษย์นี้มิได้มีความหมายแคบเพียงแค่เรื่องกระบวนการขัดเกลาทางวัฒนธรรม (Socialization) ซึ่งมนุษย์ในฐานะที่เป็นปัจเจกซึมซับเอา (internalized) ระบบโครงสร้าง แล้วมีการกระทำหรือพฤติกรรมที่สอดคล้องกับบรรทัดฐานร่วมเท่านั้น สิ่งที่เราเรียกว่าบรรทัดฐานร่วม เครือข่ายความสัมพันธ์ หรือระบบค่านิยม มิใช่สิ่งที่มีอยู่โดยธรรมชาติ และไม่มี การเปลี่ยนแปลง สิ่งเหล่านี้ล้วนแต่ถูกสร้างและปรุงสรค์ปั้นแต่งขึ้นมาโดยมนุษย์ในสังคมนั้น (social construction) ดังนั้นนอกจากมนุษย์จะซึมซับเอาปทัสฐานทางสังคมความเชื่อระบบคุณค่าต่าง ๆ แล้ว เขาจะต้องสามารถที่จะปรับแต่งและสร้างเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ เพื่อใช้ประโยชน์และดำรงฐานะความเป็นมนุษย์เขาเอง

ปัญหาที่เราพบจากการวิจัยในครั้งนี้ก็คือ มิใช่เรื่องที่ว่าชาวชนบทประสบความล้มเหลวในการถ่ายทอดทางวัฒนธรรม ความจริงแล้ว เรายังพบว่าการสืบทอด และการปรุงแต่งเพิ่มเติมขึ้นมาอยู่เสมอ แต่สิ่งที่เราคิดว่ายังมีความจำเป็นที่จะต้องให้การสนับสนุนในเชิงนโยบาย คือ การยกระดับสิ่งที่ชาวชนบทสืบทอดสร้างเสริมเพิ่มเติมให้เป็น "ความรู้" หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งการเสริมสร้างทุนทางสังคมในชนบทจำเป็นที่จะต้องกระทำผ่านผู้นำทางปัญญา หรือสร้างปัญญาในชนบทให้เกิดขึ้น และแพร่ขยาย "ความรู้" ที่ปัญญาชนบทเหล่านี้ผลิตขึ้นมา

ความจริงแล้วขอเสนอในเรื่องการสร้างทุนมนุษย์ มิใช่เรื่องใหม่ ในวงการพัฒนาปัจจุบันก็มีการให้ความสำคัญเรื่อง "ภูมิปัญญาชาวบ้าน" หรือมีการยกย่องและให้บทบาทของ "ปราชญ์ชาวบ้าน" อย่างไรก็ตามผู้วิจัยมีความเป็นห่วงว่า นโยบายเกี่ยวกับเรื่องนี้จะมองปัญหาหรือความรู้ของชาวบ้าน ในสภาพสถิต โดยเฉพาะมองว่าเป็น "ของเก่า" ที่ควรที่จะสงวนหรือเก็บรักษา ผู้วิจัยมองว่าความรู้หรือปัญญาเหล่านี้จะต้องมีภาคปฏิบัติ คือนำเอาไปใช้ประโยชน์ได้ความสำเร็จในเรื่องนี้จึงมิใช่ขึ้นอยู่กับตัว "ความรู้" แต่ขึ้นอยู่กับการสร้างทุนมนุษย์ หรือปัญญาชนขึ้นมานั่นเอง

ผู้วิจัยมองว่า การสนับสนุนให้เกิดการสานกันในแนวราบ การขยายการลงทุนทางวัฒนธรรมขององค์กรท้องถิ่น และการสร้างทุนมนุษย์ เป็นหัวใจสำคัญของการสร้างและการขยายทุนทางสังคม และทุนทางสังคมเหล่านี้ ก็จะเป็นสิ่งที่ทำให้เราบรรลุถึงสิ่งที่เราเรียกว่า "การพัฒนา" ได้

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- คริสต์ เบอเกอร์ 2546 "อนาคตสังคมไทย: ข้อคิดเพื่อพิจารณา" รายงานการวิจัย - ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (ศ. ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าโครงการ) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ ฯ
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2534 วัฒนธรรมไทยกับกระบวนการเปลี่ยนแปลงทางสังคม กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และคณะ, 2541 ทฤษฎีและแนวคิดเศรษฐกิจชุมชนชาวนา กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์วิถีธรรม
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2543 ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2542 "เศรษฐกิจศาสตร์บนรากฐานทางวัฒนธรรม" ปรับปรุงจากคำบรรยายนำในการสัมมนาเครือข่ายชาวบ้านระดับชาติเรื่อง "เศรษฐกิจศาสตร์วัฒนธรรม" 10 พฤศจิกายน 2542 และรวบรวมพิมพ์อยู่ใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, 2544 แนวคิดเศรษฐกิจชุมชน: ข้อเสนอทางทฤษฎีในบริบทต่างสังคม (ม.ป.ท.)
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช, 2544 จากรัฐชาติ สู่อุตสาหกรรม : แนวความคิดเกี่ยวกับรัฐและสังคมในยุคโลกาภิวัตน์ กรุงเทพฯ ฯ; สำนักพิมพ์บ้านพระอาทิตย์
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช 2540 วัฒนธรรมคือทุน สำนักพิมพ์สุชมและบุตรจำกัด กรุงเทพฯ
- บุญเกิด พิมพ์วรรณธากุล, 2544 "ประเพณีอีสาน และเกร็ดโบราณคดีอีสาน" ขอนแก่น ; ขอนแก่น คลังนานาจำกัด
- ธนาคารโลก 2544 "ความยากจนและนโยบายสาธารณะ" เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องยุทธศาสตร์การขจัดปัญหาความยากจน จัดโดยมูลนิธิชัยพัฒนาสถาบันองค์การชุมชน สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจ และสังคมแห่งชาติ สำนักงบประมาณ และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนาประเทศไทย วันที่ 24-25 พฤศจิกายน 2544
- บัวพันธ์ พรหมพักพิง 2543 "เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทยห้าทศวรรษ หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กรณีศึกษาบ้านท่า" รายงานการวิจัย โครงการย่อยของ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ถึงปัจจุบัน (สุวิทย์ ชีรสาดวัต หัวหน้าโครงการ) ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (ศ. ดร. ฉัตรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าชุดโครงการ) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ ฯ

- ประเวศ วะสี 2542 ปาฐกถาพุทธทาสภิกขุมหาเถระ ครั้งที่ 1 ธรรมิกสังคม กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มูลนิธิโกมลคีมทอง
- ประเวศ วะสี 2542 เศรษฐกิจพอเพียง และประชาสังคม : แนวทางพลิกฟื้นเศรษฐกิจสังคม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน
- ประเวศ วะสี 2541 ปาฐกถา ป่วย อังภากร : ยุทธศาสตร์เพื่อความเข้มแข็งทางเศรษฐกิจ สังคม และศีลธรรม กรุงเทพฯ : หมอชาวบ้าน
- ยศ สันตสมบัติ "พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือ และการปรับกระบวนการทัศน์ว่าด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม" ศูนย์ศึกษาความหลากหลายทางชีวภาพและภูมิปัญญาท้องถิ่น เพื่อการพัฒนาที่ยั่งยืน ภาควิชาสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ (รายงานการวิจัย โครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย ซึ่งมี ศ. ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา เป็นหัวหน้าโครงการ)
- รังสรรค์ ธนะพรพันธุ์ 2546 ทุนวัฒนธรรม: วัฒนธรรมในระบบทุนนิยมโลก เล่ม 1 กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์ มติชน
- สุวิทย์ อธิศาสตร์ 2533 "ศักยภาพของชุมชนอีสาน : กรณีศึกษาบ้านฝาง" (รายงานการวิจัยสนับสนุนโดยสถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา และสถาบันวิจัยเพื่อการพัฒนา)
- สุวิทย์ อธิศาสตร์ เศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านอีสาน : ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจอีสานหลังสงครามโลกครั้งที่สอง ถึงปัจจุบัน (2488-2544) รายงานการวิจัย ชุดโครงการเศรษฐกิจชุมชนหมู่บ้านไทย (ศ. ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา หัวหน้าโครงการ) สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย กรุงเทพฯ
- สำนักงานกองทุนเพื่อการลงทุนทางสังคม 2545 เล่ม 2 รายงานการดำเนินงาน 37 เดือน กองทุนทางสังคม
- อดิน รพีพัฒน์ 2518 สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ (แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุข และพรรณี จัตรพลรักษ์) มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และสังคมศาสตร์ กรุงเทพฯ; สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
- อดิน รพีพัฒน์ 2531 ปัญหาการพัฒนาชนบท : บทเรียนกระบี่ ; แปลจาก The Transformation of Tambon Yokkrabat และ Problem in Rural Development work : The Case of Maeklong Integrated Rural Development Project แปลโดย จารุภรณ์ เฝาระหัด
- อมรา พงศาพิชญ์ มุมมองเรื่อง "ทุนทางสังคม" "ทุนวัฒนธรรม" และ "ทุนมนุษย์" ในบริบทของวิกฤติเศรษฐกิจและผลกระทบทางสังคม บทความนำเสนอในการประชุมสมาคมวิจัยเชิงคุณภาพ ประจำปี 2543 ณ ศูนย์สารนิเทศ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย วันที่ 18 พฤษภาคม 2543

- อภิชัย พันธเสน, 2544. พุทธเศรษฐศาสตร์: วิวัฒนาการ ทฤษฎีและการประยุกต์กับเศรษฐศาสตร์
สาขาต่าง ๆ กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)
- อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2544) "ทุนทางสังคมกับสิทธิชุมชน" ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ มิติชุมชน: วิธี
คิดท้องถิ่นว่าด้วยสิทธิ อำนาจ และการจัดการทรัพยากร กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุน
สนับสนุนการวิจัย น. 127 - 164

ภาษาอังกฤษ

- Bowie, C. A. (1992). 'Unraveling the myth of subsistence economy: textile production in
nineteenth century Northern Thailand' in Journal of Asian Studies, 51 (4), pp. 797 –
- Bourdieu Pierre (1988). Homo Academicus. Cambridge: Polity Press.
- Buapun Promphakping, 2000. "Rural Transformation and Gender Relations in the
Northeast of Thailand" Unpublished Ph.D. Dissertation, University of Bath.
- Chambers, R. 1994. "Participatory Rural Appraisal (PRA): Challenges, Potentials and
Paradigm" in World Development, 22(10), pp. 1437 – 1454.
- Coleman, J. S. (1988). 'Social capital in the creation of human capital', in American Journal
of Sociology, 94, 95-120.
- Coleman, J. S. (1990). Foundations of Social Theory. London: The Belknap Press of
Harvard University Press.
- Dasgupta, Patha and Ismail Serageld Social capital A Multifaceted Perspective World
Bank Washington D.C.
- Ellis, F. (1998). 'Household strategies and rural livelihoods diversification', in The Journal of
Development Studies, Vol. 35, no. 1, October, pp 1 – 38.
- Fukuyama, F. (1995). Trust: The Society Virtues and the Creation of Prosperity. London:
Hamilton.
- Giddens, A. (1984). The Constitution of Society: an Outline of the Theory of Structuration.
Cambridge: Polity Press
- Giddens, A. (1987). Social Theory and Modern Sociology. Cambridge: Cambridge
University Press.
- Goulet, D. 1978. The Cruel Choice: A New Concept in the Theory of Development. New
York: Athensum

- Hafner, J. A. and Samroeng Chantrasuwan (1995). Rural – Rural Migration to Loie Upland in the Northeast Region of Thailand. Khon Kaen: Faculty of Humanity and Social Sciences, Khon Kaen University.
- Hirsch, P., 1993. The Village in Perspective: Community and Locality in Thailand. Chiang Mai, Social Research Institute, Chiang Mai University.
- Hirschman, A, 1970 Exit, Voice and Royalty : Response to the Decline in Firm, Organization and the State. Massachusetts : Harvard University Press
- Hirschman, A.O.1977 The Passions and The Interests : Political Arguments for capitalism before its Triumph, Princeton; Princeton U Press
- Hirschman, A. O., 1984. Getting Ahead Collectively: Grassroots Experience in Latin America. New York; Pergamon Press.
- Israell.C. 1971. Aleination: From Marx to Modern Sociology. Boston; Allyn and Bacon Inc.
- Kemp, J. H. (1988). Seductive Mirage: The Search for the Village Community in South East Asia. As3, Dordrecht: Foris Publications.
- Kemp, J. H. (1991). 'The dialectic of village and state in Thailand' in Journal of Southeast Asian Studies. 22 (2), pp. 312 – 26.
- Keyes, C. F. (1976). 'In search of land: Village formation in the central Chi Valley North-eastern Thailand', in Contribution to Asian Studies, vol. IX, pp. 45 – 63.
- Khon Kaen University (1987) Rapid Rural Appraisal Khon Kaen; Khon Kaen University.
- Kuhn, Thomas H. 1962. The Structure of Scientific Revolution. Chicago: University of Chicago Press.
- Lamde 1977 "The Dyadic Basis of Clientelism" in Schmidt et at, (eds). Friends. Followers. Fractions : A Resder in Politicul Clientelisim; Los Angeles : University of-California Press.
- Long, N. (1992). 'From paradigm lost to paradigm regained?' in Long, N., and Ann Long (eds.) Battlefields of Knowledge: The Interlocking of Theory and Practice in Social Research and Development. London: Routledge, pp. 16 – 46.
- Lewis, A. 1955. The Theory of Economic Growth. London: Allen and Unwin

- McGregor, J. A. 1998 A Poverty of agency : Resource management amongst the poor in Bangladesh ; Paper submitted to the Fifth Workshop of the European Network of Bangladesh Studies ; 18-20 April, 1998
- North, D. C. (1990). Institutions, Institutional Change and Economic Performance. Cambridge: Cambridge University Press.
- Opart Panya, 1995 Change From Within: Adaptation and Self - Determination in Three Rural Communities of the Northeast Thailand 1900 – 1992. Ph.D. Thesis: The Victoria University of Wellington.
- Ostrom, V., D. Feeny and H. Picht, eds. (1988). Rethinking Institutional Analysis and Development: Issues, Alternatives and Choices. California: ICS Press.
- Ostrom, V., 1999. "Social Capital: A Fad or Fundamental Concept" in Dasgupta, P. and Serageldin, I. (eds) Social Capital : A Multifaceted Perspective. Washington: World Bank.
- Putnam, D. R. (1993). Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. Princeton: Princeton University Press.
- Rigg, J. (1997). Southeast Asia: The Human Landscape of Modernisation and Development. London: Routledge.
- Uphoff, N. (1996). Learning From Gal Oya: Possibilities for Participatory Development and Post-Newtonian Social Sciences. London: IT Publications Ltd.
- World Bank 2000 Thailand Social Monitor: SOCIAL CAPITAL AND THE CRISIS Bangkok
World Bank Thailand office

ภาคผนวก ก.

ก. ข้อมูลพื้นฐานของครัวเรือน และรายละเอียดหัวหน้าครัวเรือน – ภรรยาครัวเรือน
ชื่อชุมชน.....

บ้านเลขที่..... ซอย..... ถนน..... ตำบล..... อำเภอ..... จังหวัด.....

หัวหน้าครัวเรือนชื่อ..... อายุ..... ปี

ผู้ให้สัมภาษณ์ชื่อ..... อายุ..... ปี

รายละเอียดของหัวหน้าครัวเรือนและภรรยา

1. ประวัติหัวหน้าครัวเรือน

1.1 หัวหน้าครัวเรือน เพศ ☐ ชาย
☐ หญิง
อายุ..... ปี

1.2 หัวหน้าครัวเรือน ☐ เกิดในชุมชนนี้
☐ เกิดที่อื่น ระบุ.....

1.3 ถ้าหากเกิดที่อื่นบอกสาเหตุที่อพยพเข้ามาในชุมชนนี้

.....
.....
.....

1.4 การศึกษาของหัวหน้าครัวเรือน

- ☐ ไม่ได้เรียนหนังสือ
- ☐ จบชั้นประถม
- ☐ จบชั้นมัธยม
- ☐ จบอนุปริญญา.....
- ☐ จบอุดมศึกษา (ปริญญาตรี)
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....

1.5 ในกรณีที่หัวหน้าครัวเรือนเป็นชาย

ก. ท่านเคยบวชหรือไม่

- ☐ ไม่เคย
- ☐ เคย ระยะเวลา.....

ข. ท่านเคยผ่านการเกณฑ์ทหารหรือไม่

- ☐ ไม่เคย
- ☐ เคย

1.6 ประสบการณ์ของหัวหน้าครัวเรือน

หัวหน้าครัวเรือนเคยอพยพไปทำงานต่างจังหวัดหรือไม่

- ☐ ไม่เคย
- ☐ เคย แต่ปัจจุบันเลิกไปแล้ว
- ☐ เคย และปัจจุบันก็ยังไปทำงานต่างจังหวัดอยู่
- ไปเป็นครั้งคราว
 - ไปแบบถาวร

- ในกรณีที่เคยอพยพ โปรดให้รายละเอียดในเรื่องสถานที่อพยพ และประเภทของงานที่ทำ

.....

.....

.....

1.7 อาชีพปัจจุบันของหัวหน้าครัวเรือนคือ (ตอบได้หลายอย่างในกรณีที่หัวหน้าครัวเรือนทำหลายอย่าง)

- ☐ เกษตรกรรม
- ☐ รับจ้าง (อธิบายว่ารับจ้างทำอะไรบ้าง)
- ☐ ค้าขาย (อธิบายว่าค้าขายอะไรบ้าง)
- ☐ รับราชการ.../รัฐวิสาหกิจ
- ☐ อื่นๆ
- ☐ ไม่มีอาชีพ

1.8 สุขภาพของหัวหน้าครัวเรือนเป็นอย่างไรบ้าง

- ☐ แข็งแรงและทำงานได้ปกติ
- ☐ มีโรคประจำตัวแต่ยังทำงานได้.....
- ☐ ไม่สามารถทำงานได้

อธิบาย.....

.....

1.9 หัวหน้าครัวเรือนมีญาติพี่น้องที่ยังมีชีวิตอยู่ และมีครอบครัวของตนเองแล้วกี่คน

..... คน (ครอบครัว)

-อาศัยอยู่ในบ้านเดียวกัน ครอบครัว

-อาศัยอยู่ที่อื่นๆครอบครัว

ญาติพี่น้องประกอบอาชีพอะไรบ้าง

-ข้าราชการ รัฐวิสาหกิจ ครอบครัว

-ลูกจ้างบริษัท พนักงาน ครอบครัว

-อาชีพอิสระ ครอบครัว

-ค้าขาย ครอบครัว

-เกษตรกร ครอบครัว

(กรณีที่หัวหน้าครัวเรือนเป็นหญิงหรือหัวหน้าครัวเรือนชายไม่มีภรรยา ไม่ต้องตอบข้อ 2.1-2.6

ข้ามไปตอบข้อ 3 เลย)

2. ประวัติภรรยา

- 2.1 ภรรยา ☐ เกิดในชุมชนนี้
- ☐ เกิดที่อื่น ระบุจังหวัด.....

2.2 ถ้าหากเกิดที่อื่นบอกสาเหตุที่อพยพเข้ามาในหมู่บ้านนี้

.....

.....

2.3 การศึกษาของภรรยา

- ☐ ไม่ได้เรียนหนังสือ
- ☐ จบชั้นประถม

- ☐ จบชั้นมัธยม
- ☐ จบอนุปริญญา.....
- ☐ จบอุดมศึกษา (ปริญญาตรี)
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....

2.4 ประสบการณ์ของภรรยา

-ภรรยาเคยอพยพไปทำงานต่างจังหวัดหรือไม่

- ☐ เคย และปัจจุบันก็ยังไปทำงานต่างจังหวัดอยู่

-ไปแบบถาวร.....

-ไปแบบชั่วคราว.....

- ☐ เคย แต่ปัจจุบันเลิกไปแล้ว

- ☐ ไม่เคย

- ในกรณีที่เคยอพยพ โปรดให้รายละเอียดในเรื่องสถานที่ทำงาน และประเภทของงานที่ทำ

.....

.....

.....

2.5 อาชีพปัจจุบันของภรรยา คือ (ตอบได้หลายอย่างในกรณีที่ภรรยาทำหลายอย่าง)

- ☐ เกษตรกรรม
- ☐ รับจ้าง (อธิบายว่ารับจ้างทำอะไรบ้าง)
- ☐ ค้าขาย (อธิบายว่าค้าขายอะไรบ้าง)
- ☐ รับราชการ.../รัฐวิสาหกิจ
- ☐ อื่นๆ
- ☐ ไม่มีอาชีพ

2.6 สุขภาพของภรรยาเป็นอย่างไรบ้าง

- ☐ แข็งแรงและทำงานได้ปกติ
 - ☐ มีโรคประจำตัวแต่ยังทำงานได้.....
 - ☐ ไม่สามารถทำงานได้
- อธิบาย.....

3.2 ท่านและสมาชิกในครัวเรือน มีบัตรประกันสุขภาพหรือไม่

☐ ไม่มี

☐ มี.....

3.3 สมาชิกในครัวเรือนของท่านมีการบริโภคต่างๆ ต่อไปนี้ที่อาจเป็นอันตรายต่อสุขภาพหรือไม่

ประเภทการบริโภค	ความถี่	ผู้ที่บริโภคคือ	ค่าใช้จ่าย / วันหรือเดือน
สูบบุหรี่			
ยาแก้ปวด			
เครื่องดื่มบำรุงกำลัง			
สุรา ยาอดอง เครื่องดื่มแอลกอฮอล์			
ยาเสพติดอื่นๆ			

3.4 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไร เกี่ยวกับยาเสพติดในชุมชนของท่าน

☐ ไม่มีปัญหา

☐ ยังคงมีปัญหายู้งบบ้างแต่ไม่มาก

☐ มีปัญหามากต้องแก้ไข

3.5 ถ้าท่านมีบุตรที่ยังไม่เข้าเรียน หรือกำลังเรียนอยู่

• ท่านจะส่งให้เขาเรียนถึงระดับไหน

☐ เรียนเพียงแค่ชั้นบังคับพอ

เหตุผล.....

☐ เรียนชั้นมัธยมหรือสายอาชีพก็พอ

เหตุผล.....

☐ เรียนสูงสุด เท่าที่เขาจะสามารถเรียนได้

3.6 ในปัจจุบันครัวเรือนของท่านมีความสามารถในการสนับสนุนด้านการศึกษาของบุตรมากน้อยเพียงใด

- ☐ มีความสามารถในการสนับสนุนอย่างเพียงพอ
- ☐ ไม่มีเงินทุนพอจะส่งลูกเรียน

3.7 ท่านเคยกู้เงินมาใช้จ่ายในการศึกษาของบุตรหรือไม่

- ☐ เคย.....
- ☐ ไม่เคย

3.8 ในอนาคตท่านอยากให้บุตรหลานของท่านประกอบอาชีพอะไร

- ☐ เกษตร ☐ รับจ้าง / กรรมกร
- ☐ รับราชการ
- ☐ ทำงานโรงงาน.....
- เหตุผล.....

ข. สภาพที่อยู่อาศัยและทรัพย์สิน

4.1.สภาพที่อยู่อาศัยในปัจจุบัน

- ☐ เป็นตึกบ้านชั้นเดียว ขนาดกว้าง.....เมตร ยาว.....เมตร
- ☐ เป็นตึก - บ้านสองชั้น ขนาดกว้าง.....เมตร ยาว.....เมตร
- ☐ เป็นกระท่อม หรืออาศัยเพิงชั่วคราว
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....

4.2 สภาพความมั่นคงถาวร

- ☐ มีความมั่นคงถาวรดี
- ☐ ไม่มีความมั่นคงถาวร

4.3 บ้านและที่ดินที่ท่านอาศัยอยู่ในปัจจุบัน

- ☐ เป็นกรรมสิทธิ์ของตัวเอง
- ☐ เป็นที่เช่า - บ้านเช่า โดยจ่ายค่าเช่าเดือนละ..... บาท
- ☐ เป็นที่ของคนอื่นแต่ท่านไม่ได้จ่ายค่าเช่า โปรดระบุ.....
- ☐ อื่นๆ.....

4.4 ในกรณีที่ดินเป็นของท่านเอง

ที่ดินมีขนาด..... ตารางวา

มูลค่าของที่ดินปัจจุบัน..... บาท (ตามที่ผู้สัมภาษณ์ประเมิน)

4.5 ในกรณีที่บ้านเป็นของท่านเอง ตัวบ้านมีมูลค่าประมาณ..... บาท
(ตามที่ผู้สัมภาษณ์ประเมิน)

4.6 ทรัพย์สินอื่นๆ ที่ท่านมีในปัจจุบัน

ประเภททรัพย์สิน	มี / ไม่มี	จำนวน	ราคาประมาณ
รถยนต์			
รถจักรยานยนต์			
รถเข็น (ขายของ)			
โทรทัศน์			
พัดลม			
ตู้เย็น			
สเตอริโอหรือวิทยุเทป			
จักรยาน			
รถสามล้อ			
รถตุ๊กๆ			
อื่นๆ.....			

4.7 คราวเรือนของท่านมีสัตว์เลี้ยงต่อไปนี้หรือไม่

☐ เป็ด ไก่ จำนวน..... ตัว

ท่านมีรายได้จากสัตว์เลี้ยงเหล่านี้ ประมาณเดือนละ..... บาท

☐ หมูจำนวน..... ตัว

ท่านมีรายได้จากเลี้ยงหมู ปีละ..... บาท

☐ อื่นๆ.....

☐ วัว..... ตัว

☐ ควาย.....ตัว

4.8 ในรอบ 2 ปีที่ผ่านมาในกรณีที่ครัวเรือนของท่านประสบปัญหาด้านการเงิน ท่านได้นำทรัพย์สินในครัวเรือนของท่านมาใช้ประโยชน์หรือไม่ อย่างไร

- ☐ ไม่ได้ใช้
- ☐ ใช้ (ท่านนำมาใช้ประโยชน์อย่างไร)
- ☐ ขาย ของที่ขายคือ.....
รวมเป็นเงิน.....บาท
- ☐ จำนำ
- ☐ จำนอง

ค. เศรษฐกิจ

5.1 ที่ดินและการใช้ประโยชน์

5.1.1 ในปัจจุบันครัวเรือนของท่าน

- ☐ มีที่ดินทำกินของตนเอง.....ไร่
เอกสารการถือครองเป็น
- ☐ นส.3 ,นส.3 ก
- ☐ โฉนด
- ☐ อื่นๆ ระบุ.....
- ☐ เช่าที่ดินทำกิน.....ไร่
- เจ้าของที่ดิน
- ☐ เป็นคนในหมู่บ้าน
- ☐ เป็นคนนอกหมู่บ้าน
- ท่านเช่าที่ดินของเจ้าของคนเดิมติดต่อกันมาหลายปีหรือไม่
- ☐ เช่าของคนเดิมติดต่อกันมาหลายปี
เพราะ.....
.....
- ☐ ไม่ใช่ เพราะ.....
- ☐ ใช้ที่ดินของคนอื่นโดยไม่ได้จ่ายค่าเช่า จำนวน.....ไร่
- เป็นที่
- ☐ สาธารณะ
- ☐ ญาติฝ่ายสามี

- ☐ ญาติฝ่ายภรรยา
- ☐ อื่นๆ

- ☐ ยังคงทำกินร่วมกับครัวเรือนของพ่อแม่โดยแบ่งผลผลิต

5.2 กิจกรรมในการเกษตรของท่าน

- ☐ ทำนา
 - ☐ อาศัยน้ำฝนอย่างเดียว
 - ☐ อาศัยน้ำชลประทาน
 - ☐ อาศัยน้ำจากแหล่งน้ำสร้างขึ้นมาเอง หรือแหล่งน้ำธรรมชาติ
 อธิบาย.....
- ☐ ทำเกษตรผสมผสาน
 - ☐ มีสระน้ำ จำนวน..... สระ ขนาด.....
 - ☐ พืชที่ปลูก.....
 - ☐ เลี้ยง (ปล่อย) ปลา จำนวน..... ตัว
 - ☐ กิจกรรมอื่นๆ ที่รวมอยู่ในการเกษตรแบบผสมผสาน.....
- ☐ เลี้ยงโค จำนวน ตัว
- ☐ เลี้ยงกระบือ จำนวน.....ตัว
- ☐ เลี้ยงไก่ , เป็ด จำนวน (ประมาณ) ตัว
- ☐ ปลูกพืชไร่
 - ☐ มันสำปะหลัง.....ไร่
 - ☐ อ้อย.....ไร่
 - ☐ อื่นๆไร่
- ☐ ปลูกพืชผัก (นอกเหนือจากในแปลงเกษตรผสมผสาน)

5.3 ในการ

-ทำนา

- ☐ ใช้แรงงานครอบครัวจำนวน.....คน

- ☐ ไม่ได้ใช้
- ☐ ใช้แรงงานรับจ้าง จำนวนคน
- ☐ ใช้การแลกเปลี่ยนแรงงาน จำนวน.....คน

ถ้ามีการแลกเปลี่ยนแรงงานด้านการเกษตรให้รายละเอียดเพิ่มเติมอย่างเช่นเกี่ยวข้องกับกิจกรรมอะไร ทำช่วงไหน มีกลุ่มที่ชัดเจนหรือไม่.....

.....

.....

.....

-การลงทุนทางด้านอื่นๆ

- ซื้อปุ๋ย.....บาท
- ซื้อยาฆ่าแมลง.....บาท
- ซื้อเมล็ดพันธุ์.....บาท
- ค่าจ้างรถนวด.....บาท
- ค่าใช้จ่ายอื่นๆบาท
- รวม..... บาท

-ผลผลิตที่ได้จากการทำนา

- เก็บไว้บริโภค จำนวน.....ถึง
- ขาย จำนวน.....ถึง

5.4 กิจกรรมการยังชีพอื่นๆ (ไม่ได้ซื้อ)

- ☐ หาพืชผักพื้นบ้าน บอกชื่อ.....
และฤดูกาลที่เก็บ.....
-
- ☐ การหาปลา
- ☐ ฤดูฝนหาที่ไหน ไปบ่อยไหม.....
-
- ☐ นอกฤดูฝน.....
-
- ☐ เหน็ด.....
- ☐ ลำสัด.....

○ แล้ง.....

รายได้ของครัวเรือนในรอบปี

1. รายการเกษตร

1.1 ขายข้าว.....กก. /เป็นเงิน.....บาท

1.2 ขายพืชผัก ระบุ

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

.....เป็นเงิน.....บาท

1.3 ขายปศุสัตว์

เปิด / ไก่.....ตัว เป็นเงิน.....บาท

วัว.....ตัว เป็นเงิน.....บาท

ควาย.....ตัว เป็นเงิน.....บาท

1.4 ขายปลา (เลี้ยงในสระ) เป็นเงิน.....บาท

(หาตามแหล่งน้ำธรรมชาติ).....บาท

1.5 ขายพืชผักที่หาได้จากธรรมชาติ

ระบุ.....

2. รายได้นอกการเกษตร

2.1 เงินเดือนประจำของสมาชิก (ทำงานอยู่ที่บ้าน หรือไป - กลับ รวมผู้อพยพ)

ชื่อ.....เงินเดือน / ปี.....บาท

ชื่อ.....เงินเดือน / ปี.....บาท

ชื่อ.....เงินเดือน / ปี.....บาท

2.2 การรับจ้าง

รับจ้างการทำเกษตร

ชื่อ.....รายได้ / ปี.....บาท

ชื่อ.....รายได้ / ปี.....บาท

ชื่อ.....รายได้ / ปี.....บาท

[illegible]

ง.ค่าใช้จ่ายของครัวเรือน

6.1 ท่านพอที่จะประมาณค่าใช้จ่ายในรายการต่างๆ ต่อไปนี้

รายการ	ค่าใช้จ่าย / วัน	ค่าใช้จ่าย / เดือน
ซื้อข้าว/กับข้าว		
เสื้อผ้า		
ค่าน้ำ		
ค่าไฟฟ้า		
ค่าน้ำมันรถ		
ค่าพาหนะเดินทาง		
ค่าซื้อหอย		
ค่าดอกเบี๋ยเงินกู้		
ค่าเช่าบ้าน		
ค่าเช่าที่ดิน		
ค่าใช้จ่ายการศึกษาบุตร		
ค่าใช้จ่ายทางสังคม(ของผ้าป่า กุฐิน และอื่นๆ)		
ค่าใช้จ่ายอื่นๆ		

6.2 หากนับเฉพาะอาหาร จงบอกประเภทของอาหารที่ท่านต้องซื้อและมีมูลค่าสูงสุดเรียงตามลำดับ

- 1.....
- 2.....
- 3.....
- 4.....
- 5.....
- 6.....

ทรัพยากรสังคมและวัฒนธรรม

1.ความสัมพันธ์ภายในครัวเรือน

1.1 ถ้าให้ท่านอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างหัวหน้าครัวเรือนและภรรยาในครัวเรือนของท่าน ท่านจะคิดว่าหัวข้อไหนตรงที่สุด

☐ ไม่มีปัญหาความสัมพันธ์ดี ถ้อยทีถ้อยอาศัย.....

☐ กระทบกระทั้งเป็นบางครั้ง (นานๆ).....

☐ มีปัญหาความตึงเครียดอยู่บ่อย ๆ.....

1.2 ในกรณีที่ครัวเรือนท่านมีลูกและโตแล้ว (แต่ยังไม่ได้แยกครัวเรือน) คำอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างพ่อแม่ และลูกๆ ใครรอบครัวของท่าน คิดว่าข้อไหนตรงที่สุด

☐ พ่อ-แม่ลูกเข้าใจกันดี มีการปรึกษาหารือกันทุกๆ เรื่อง.....

☐ พ่อแม่ก็อยู่ส่วนพ่อแม่ ลูกก็ทำงานของเขาไปเป็นอิสระ.....

☐ เข้ากันไม่ค่อยได้ ไม่ค่อยลงรอยกัน

1.3 ท่านใช้หลักอะไร ในการบริหารครอบครัวและการปกครองลูก.....

1.4 ท่านคิดว่าลูกๆ ให้ความเคารพเชื่อฟังท่านหรือไม่

1.5 ท่านคิดว่าความสัมพันธ์ระหว่างลูกๆ ของท่านเป็นอย่างไร

☐ รักกันดี

☐ ต่างคนต่างไป

☐ ไม่ค่อยถูกกัน.....

1.6 ถ้าหัวหน้าครัวเรือน หรือภรรยาของหัวหน้าครัวเรือนมีลูกแต่งงาน และแยกครอบครัวไปแล้ว

• มีจำนวนกี่ครัว.....ครอบครัว

☐ อยู่หมู่บ้านเดียวกัน.....ครอบครัว

☐ อยู่หมู่บ้านอื่น.....ครอบครัว

• สถานะครอบครัวของลูกๆ เป็นอย่างไรบ้าง

☐ สถานะดีทุกคน.....

- ☐ ปานกลาง.....
☐ ฐานะไม่ค่อยดี
- ท่านได้รับความช่วยเหลือจากลูกๆ ของท่านที่แยกครอบครัวไปแล้วบ้างหรือไม่ อย่างไรบ้าง
 - ☐ มีบ้าง
 ☐ ช่วยเงิน
 - ☐ มีบ่อย
 ☐ ช่วยด้านอื่นๆ.....
 - ☐ ไม่เคย
 - ครีวเรือนท่านยังคงต้องช่วยเหลือครีวเรือนที่แยกครอบครัวออกไปแล้วหรือไม่
 - ☐ ช่วยเหลือประจำ.....
 - ☐ ช่วยบางครั้ง.....
 - ☐ ไม่เคย
2. ทิศนะต่อสังคมโดยรวม
- 2.1 เมื่อมองเปรียบเทียบฐานะของคนโดยรวมในสังคมไทย ท่านคิดว่าฐานะตำแหน่งของเราควรจัดอยู่ชั้นไหน
- ☐ สูง
☐ กลาง
☐ ล่าง
- เหตุผล.....
- 2.2 ถ้าหากมองแคบลงมาในชุมชน ท่านคิดว่าฐานะของท่านเปรียบเทียบกับคนอื่นเป็นอย่างไร
- ☐ ดีกว่าคนอื่นบ้าง
☐ พอๆ กันกับชาวบ้านส่วนใหญ่
☐ ด้อยกว่าชาวบ้านส่วนใหญ่
- 2.3 ถ้าจะให้มองถึงข้อแข็งหรือข้อดีของท่าน หรือครีวเรือนท่าน ท่านคิดว่าเป็นอะไร
-
-
- 2.4 ครีวเรือนของท่านไปทำบุญ (ใส่บาตร ไปเพล) เป็นประจำหรือไม่
- ☐ ประจำ ใครเป็นคนไป.....
☐ บางครั้ง
☐ ไม่ได้ไปเลย

2.5 เมื่อมีงานบุญประจำปีอย่างเช่น บุญเวส บุญออกพรรษา ท่านและครัวเรือนของท่านได้มีส่วนร่วมอย่างไร

- ☐ ออกเงิน ครั้งละประมาณ.....บาท
- ☐ ช่วยแรง
- ☐ เป็นผู้นำในการทำบุญ

2.6 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรต่อการจัดงานบุญประเพณี

.....

.....

2.7 ท่านมีความคิดอย่างไรต่อพระสงฆ์ที่วัดในปัจจุบัน

.....

.....

2.8 ท่านมีความคิดเห็นอย่างไรต่อสังคมไทยโดยรวมในปัจจุบัน

.....

.....

3. ญาติพี่น้อง

3.1 ถ้าเปรียบเทียบกับญาติพี่น้องคนอื่นๆ ลำดับความอาวุโสของครัวเรือนของท่านควรอยู่ในระดับใด

- ☐ อาวุโสสูงสุด
- ☐ อาวุโสระดับกลางๆ
- ☐ อาวุโสน้อย

3.2 ท่านเคยขอความช่วยเหลือจากญาติพี่น้องในเรื่องด้านต่างๆ เหล่านี้หรือไม่

- ☐ การกู้ยืมเงิน
- ☐ เคย ถ้าเคยส่วนมากกู้มาเพื่อทำอะไร.....
- ☐ ไม่เคย
- ☐ ยืมข้าวของเครื่องใช้.....
-
- ☐ ความช่วยเหลืออย่างอื่น.....
-

3.3 ในกรณีที่ท่านมีความทุกข์ร้อนภายในครัวเรือน ท่านคิดว่าบุคคลที่จะให้ความช่วยเหลือท่านได้เป็นใคร เรียงลำดับจากน้อยไปหามาก

- 1.....
- 2.....
- 3.....
- 4.....
- 5.....
- 6.....

3.4 ถ้าให้ท่านอธิบายความสัมพันธ์ในหมู่เครือญาติของท่าน ท่านจะอธิบายเรื่องเหล่านี้อย่างไร

- ☐ ประสงค์สามัคคีกันดีมาก
- ☐ ประสงค์อยู่ในระดับกลางๆ
- ☐ ไม่ค่อยสามัคคีกัน.....

3.5 ถ้าให้ท่านอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างคนในชุมชน ข้อไหนที่ใกล้เคียงที่สุด

- ☐ ร่วมมือกันดีมาก
- ☐ ร่วมมือกันบ้าง เป็นอย่าง.....
- ☐ แก่งแย่ง แข่งขันกัน.....

3.6 กิจกรรมการพัฒนาหรือกิจกรรมส่วนรวมในหมู่บ้านของท่านที่ท่านมองว่าประสบความสำเร็จมากที่สุด คืออะไร

.....

.....

เหตุผลอะไรที่ท่านคิดว่ากิจกรรมนี้ประสบความสำเร็จมาก.....

.....

ท่านได้เข้าร่วมในกิจกรรมดังกล่าวมาน้อยแค่ไหน

- ☐ เข้าร่วมมาก.....
- ☐ เข้าร่วมปานกลาง.....
- ☐ เข้าร่วมน้อย / ไม่ได้ร่วมเลย.....

3.7 กิจกรรมที่ท่านมองว่าประสบความสำเร็จมากที่สุดของหมู่บ้านคืออะไร.....

.....

ท่านคิดว่าเหตุผลอะไรที่ทำให้กิจกรรมดังกล่าวประสบความสำเร็จ.....

.....

3.8 ในปีที่ผ่านมาท่านได้รับ "ซอง" จากญาติพี่น้องไปร่วมงานบุญประเพณีพิธีการต่างๆ ก็ครั้ง
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท
 งาน..... จำนวนครั้ง.....ครั้ง
 จำนวนเงินที่ใส่ซอง / ครั้ง.....บาท

3.9 ถ้าให้ท่านจัดลำดับตาม "คุณค่า" สำหรับท่านหรือครัวเรือนของท่าน ของสิ่งต่างๆ เหล่านี้
 ท่านจะจัดลำดับอย่างไร

- ☐ เงินทอง / ทรัพย์สิน
☐ เพื่อนฝูง
☐ คนในครอบครัว
☐ ญาติพี่น้อง
☐ คนในหมู่บ้านเดียวกัน

3.10 ถ้าให้ท่านมองโดยภาพรวม สิ่งเหล่านี้มีความสำคัญต่อตัวท่านมากน้อยแค่ไหน

	สำคัญมาก	มีความสำคัญบ้าง	ไม่มีความสำคัญเลย
ประเพณี / ฮีตคอง			
ศาสนา / วัดวา			
ความสัมพันธ์กับเพื่อนบ้าน			
ผีปอบดา			
ผีตาแฮก			
กลุ่มองค์กรในชุมชน			

กลุ่ม องค์กร และเครือข่าย : ทูทางสังคมในชุมชน¹

บัวพันธ์ พรหมพักพิง

ภาควิชาพัฒนาสังคม คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยขอนแก่น 40002

โทร. 043 362039 e-mail buapun@kku.ac.th

บทคัดย่อ²

บทความนี้วิเคราะห์กลุ่ม องค์กร และเครือข่ายในฐานะที่เป็นทูทางสังคมของชุมชนชนบท โดยแยกพิจารณาเป็น ๒ ด้าน ด้านแรกพิจารณาถึงสาระหรือรูปแบบของกลุ่มและองค์กรภายในชุมชน อีกด้านหนึ่งวิเคราะห์การขยายเครือข่ายของกลุ่มและองค์กรออกไปนอกชุมชน ข้อมูลเชิงประจักษ์สำหรับการวิเคราะห์มาจากการศึกษาชุมชนชนบท ๓ ชุมชนในจังหวัดขอนแก่น ภายใต้โครงการการก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของชุมชนชนบทในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ (ทุนสนับสนุนจาก สกว.) ในแง่ของรูปแบบหรือสาระของกลุ่มและองค์กรภายในชุมชนนั้น บทความนี้เสนอไว้ใน ๓ ประเด็น ประเด็นแรก กลุ่มที่ตั้งขึ้นมาแล้วย่อมมีการระดมทุนที่จะธำรงค้ำให้กลุ่มอยู่ต่อไป ในกรณีปัญหาพื้นฐานอันเป็นวัตถุประสงค์ที่กลุ่มตั้งขึ้นมาได้คลี่คลายไป การธำรงค้ำกลุ่มต่อไปอาจจะมีต้นทุนสูง ทำให้กลุ่มต้องหยุดดำเนินการหรือไม่ก็ปรับเปลี่ยนวัตถุประสงค์ ประเด็นที่สอง ทูทางสังคมที่เกิดจากการดำเนินงานของกลุ่มหรือองค์กร อาจจะปรากฏในรูปของทุนมนุษย์ โดยเฉพาะการพัฒนาทักษะ ยกกระตือรือร้น และอื่น ๆ ประเด็นที่สาม กลุ่มองค์กรในชุมชนมีแนวโน้มที่จะเข้ามาทำหน้าที่ในการบริหารจัดการด้านการเงิน หรือเกี่ยวข้องกับเงินมากขึ้น ในด้านที่เกี่ยวกับการขยายเครือข่ายของกลุ่ม องค์กรออกไปนอกชุมชนนั้น บทความนี้ชี้ให้เห็น ๒ รูปแบบ รูปแบบแรกคือเครือข่ายระหว่างหมู่บ้านที่ถือว่า "หมู่บ้าน" เป็นสมาชิกของกลุ่มเครือข่าย รูปแบบที่สองคือเครือข่ายที่มีกลุ่มกิจกรรมและสมาชิกของกลุ่มกิจกรรมนั้น ๆ ภายในหมู่บ้านเป็นสมาชิกเครือข่าย เครือข่ายแบบแรกมุ่งทำหน้าที่ในแง่ของสวัสดิการ อย่างเช่นการมีโครงการสำหรับช่วยเหลือคนจน ส่วนเครือข่ายแบบที่สองทำหน้าที่ในการยกระดับรายได้ให้แก่ครัวเรือนสมาชิก

Abstract

This article offers an analysis of groups, organizations and networks in the light of social capital of rural villages. It considers groups, organizations and networks in two aspects; first is the manifestations of these types of social capital in rural villages, and second is the extension of groups and organizations beyond the villages. Empirical data of this analysis is based on

¹บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัยที่ผู้เขียนได้รับการสนับสนุนจาก สกว. ภายใต้โครงการชื่อ "การก่อเกิด การผลิตซ้ำและการขยายตัวของทูทางสังคมในชนบทอีสาน" โดยมี ศ.ดร. จักรทิพย์ นาถสุภา เป็นอาจารย์ที่ปรึกษา (mentor) ผู้เขียนขอขอบคุณ สกว. ที่ได้ให้การสนับสนุน และขอขอบคุณ ศ.ดร. จักรทิพย์ ที่ได้ให้ข้อเสนอแนะตลอดจนได้ให้โอกาสผู้วิจัยได้เข้าร่วมในกิจกรรมการสัมมนาในโอกาสต่าง ๆ ที่ท่านได้เป็นผู้จัด

² บทความฉบับเต็ม นำเสนอในการประชุมทางวิชาการระดับชาติ สาขาสังคมวิทยา จัดโดยสภาวิจัย เมื่อวันที่ 18

community study of three villages of the Reproduction and Recreation of Social Capital in Rural the Northeast of Thailand research project (TRF). In respect to the manifestation of groups and organization in the villages, this article discussed three aspects. Firstly, a rapid change of wider socio-economic, resulting changes in problems of rural villages that the groups and organizations formulated aimed to address, made number of groups and organizations rapidly inactive. The maintenance of these groups and organizations involves costs. Secondly, the articulation of social capital through the formulation of groups and organizations in a form of human capital is essential. Thirdly, groups and organizations in rural areas have been increasingly involved with financial management of the village. In respect with the extension of groups and organization beyond the village, this article identified two types of network. First is the network that held rural village as a member unit. This type of network tends to perform the roles in enhancing of welfare of rural people, especially the poor. The second type of network regards specific groups and members of groups in the village as the member of network. This type of network tend to perform roles in generating income along with ensuring security of the groups and its members.